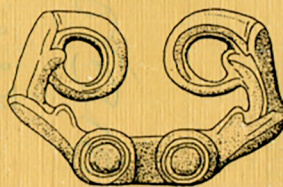
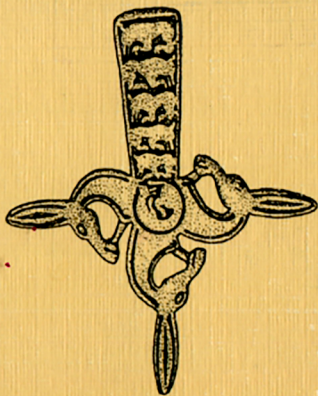
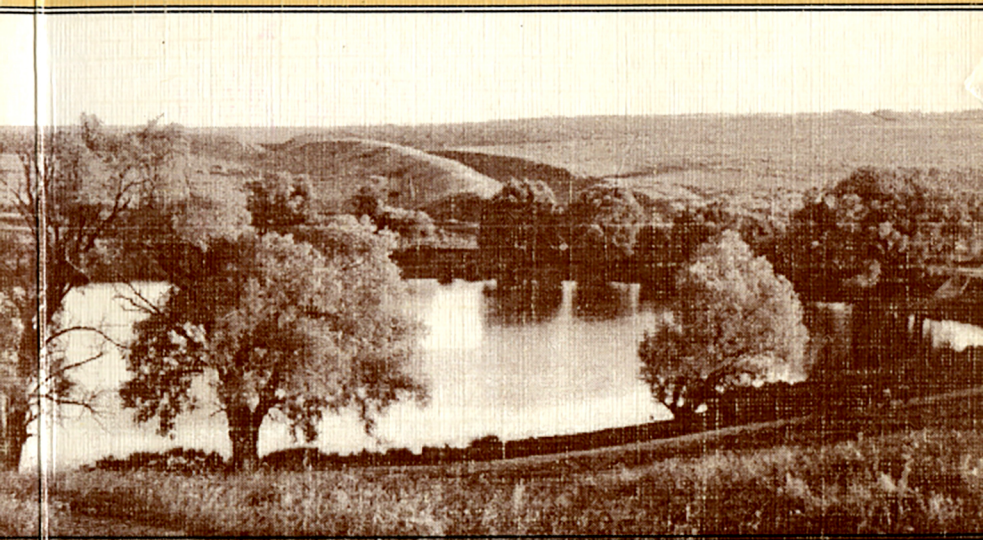

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА
ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛ

Інститут археології Національної Академії наук України
Німецьке науково-дослідне товариство
Гамбурзький університет
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Київ-Гамбург-Полтава
"Археологія"
1999

КНИГОЗБІРНЯ
ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛ
№ 3357

УДК 930.26
ББК 63.4 (4 УКР)
М 91

М 91 Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ / Відп. ред. Крижицький С.Д. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 102 с.: іл. — Серія "Пам'ятки археології Полтавщини". — Вип.3. — Укр. м. — (Інститут археології Національної Академії наук України. Німецьке науково-дослідне товариство. Гамбурзький університет. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

Більське городище — унікальна пам'ятка археології, одне з найбільших городищ Європи доби раннього залізного віку, розташоване в Котелевському й Зіньківському районах Полтавської та Хмельницької районі Сумської області. Величезний археологічний комплекс, що включає три укріплення — Західне, Східне і Куземинське, Велике укріплення Більського городища, курганні некрополі в урочищах Скоробір, Осняги, Марченки, Перещепине та інші, численні поселення скифської доби, займає площу понад 8000 гектарів.

Видання висвітлює деякі результати археологічних досліджень Більського городища 1992-1998 рр. спільною українсько-німецькою експедицією Інституту археології НАН України, Німецького науково-дослідного товариства і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, що проводяться в руслі зусиль по підготовці до створення на території комплексу одного з найбільших в Україні археолого-ландшафтного заповідника згідно програми розвитку культури в Полтавській області до 2000-го року.

Науковий редактор член-кореспондент НАН України, доктор архітектури, професор Крижицький С.Д.

Рецензенти: доктор історичних наук Зубар В.М., доктор історичних наук Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор Черненко Є.В.

ISBN 966-02-0235-0

© Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б., 1999.
© Оригінал-макет: ВЦ "Археологія" ЦОДПА, 1998.

В КОНТЕКСТІ ПЛИНУ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

І тисячоліття до н.е. залишило чи не найяскравішу сторінку у книзі буття різного за походженням та подальшою історичною долею давнього населення Великого Євразійського поясу степів і пов'язаних з ним не тільки географічно, а й спільним розвитком у часі — мешканців лісостепових територій. Кіммерійці, скіфи, сармати, саки, масагети та інші численні народи, ім'я яких не збереглося до наших днів, створили на цій величезній території порівняно єдину за культурними ознаками та своєрідністю цивілізацію, яку фахівці інколи називають "скіфо-сибірською". Носії цієї цивілізації були також творцями цілої низки могутніх політичних угруповань, що мали істотний вплив на розвиток не тільки тих людностей, які безпосередньо входили до їх складу, а й більш віддалених народів, — згадаймо, приміром, скіфські походи до Закавказзя та Передньої Азії. Скіфська експансія стала надзвичайно важливим фактором бурхливого політичного життя у даному регіоні Стародавнього Сходу в VII та на початку VI ст. до н.е.

Зрозуміло, що епоха становлення у південній частині Євразії ранньополітичних утворень, ключову роль у яких відігравали кочові

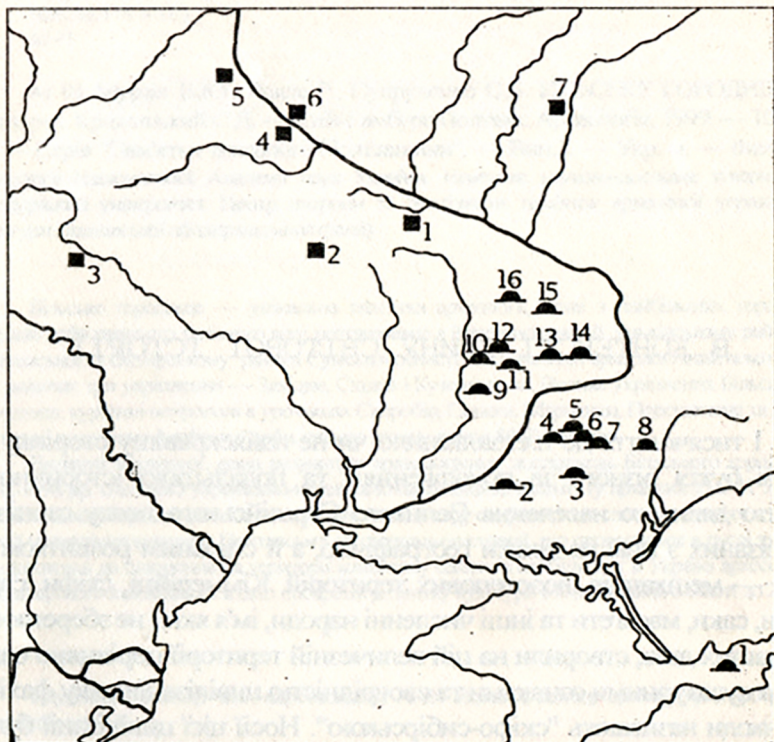

Схема розташування найбільших городищ Лісостепу та основних курганів вищої скіфської аристократії у Нижньому Подніпров'ї.

Городища: 1 - Мотронинське; 2 - Шарпівське; 3 - Немирівське; 4 - Трахтемирівське; 5 - Ходосівське; 6 - Каратутське (?); 7 - Більське.

Кургани: 1 - Куль-Оба; 2 - Мордвинівські; 3 - Огуз; 4 - Солоха; 5 - Гайманова Могила; 6 - Цимбалка; 7 - Козел; 8 - Мелітопольський; 9 - Страшна Могила; 10 - Жовтокам'янка; 11 - Товста Могила; 12 - Бабина Могила; 13 - Чортомлик; 14 - Гермесів; 15 - Краснокутський; 16 - Олександропільський.

племени, залишила по собі численні та різноманітні пам'ятки. Найбільш виразними з них є, так звані, "царські" кургани, що виділяються з-поміж звичайних, ординарних, своїми розмірами та дивовижно

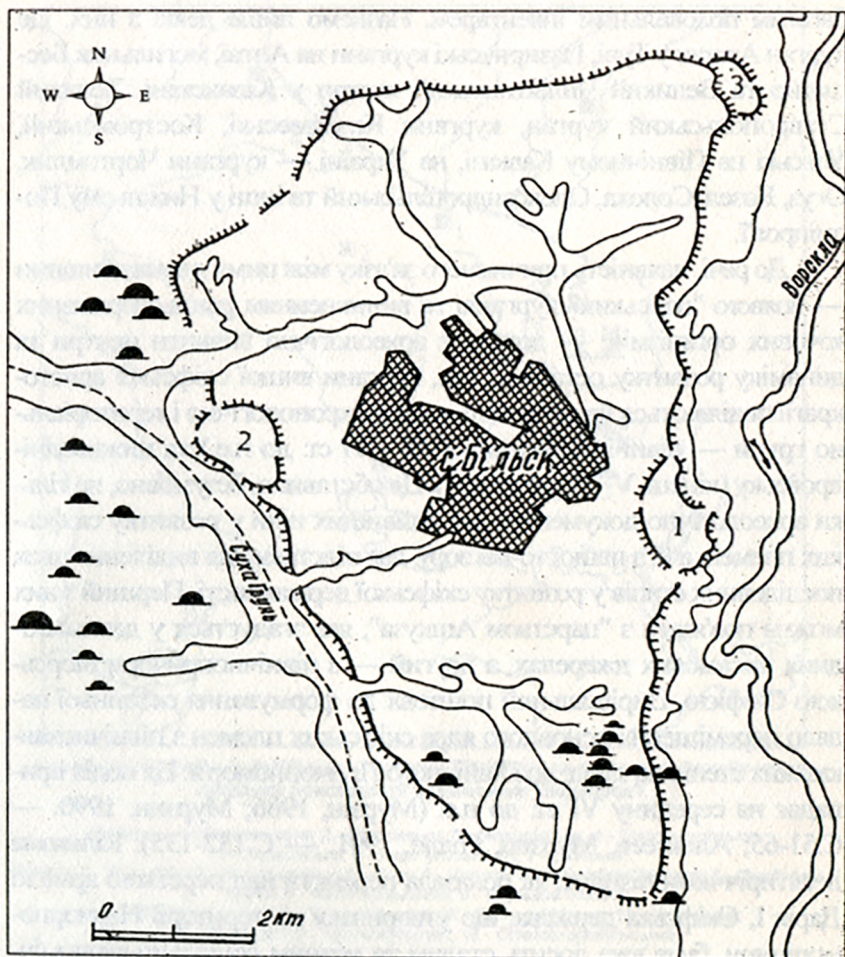

багатим поховальним інвентарем. Назвемо лише деякі з них. Це курган Аржан у Туві, Пазирикські кургани на Алтаї, могильник Бешшатир та Великий Чиліктинський курган у Казахстані, Великий Ставропольський курган, кургани Келермеські, Костромський, Ульські на Північному Кавказі, на Україні — кургани Чортотлик, Огуз, Козел, Солоха, Олександропільський та інші у Нижньому Подніпров'ї.

До речі, наявність причинного зв'язку між цими двома явищами — появою "царських" курганів та виникненням ранньодержавних кочових організацій, — дозволяє археологічно виявити центри та динаміку розвитку останніх. Так, кургани вищої скіфської аристократії поділяються на дві досить виразні хронологічно і територіально групи — північнокавказьку (VII - VI ст. до н.е.) та нижньодніпровську (кінець V - IV ст. до н.е.). Ця обставина, безумовно, не тільки археологічно документує два найвищих піки у розвитку скіфських племен, а й, з нашої точки зору, дає підстави для виділення двох послідовних етапів у розвитку скіфської державності. Перший з них можна пов'язати з "царством Ашкуза", яке згадується у давньосхідних письмових джерелах, а другий — з північнопричорноморською Скіфією. Вирішальний поштовх до формування останньої надало переміщення основного ядра скіфських племен з північнокавказьких степів на захід, до Північного Причорномор'я. Ця подія припадає на середину VI ст. до н.е. (Мурзін, 1986; Мурзін, 1990. — С.51-65; Алексеев, Мурзін, Ролле, 1991. — С.132-135). Кількома десятиріччями пізніше, як показала перемога над перською армією Дарія I, Скіфська держава, що утворилася на території Надчорноморщини, була вже досить сталим та міцним соціально-економічним утворенням.

Як відомо, однією з головних умов такої сталості кочових угруповань були тісні та різноманітні зв'язки, — перш за все,

Загальна схема Більського городища та курганних могильників, що його оточують.

1 - Східне укріплення; 2 - Західне укріплення; 3 - Куземинське укріплення.

економічні, з осілим землеробським та ремісничим населенням. Скіфія також не була винятком у цьому відношенні — вона сформувалася на півдні сучасної України, територія якої, починаючи саме з I тис. до н.е., стала контактною зоною, де тісно взаємодіяли три різні за своєю природою світи — кочова цивілізація, носіями якої були послідовні хвилі ірано-, тюрко- та монголономовних номадів; грецькі міста-колонії на північному узбережжі Чорного моря; зона осілого землеробсько-скотарського населення Лісостепу.

У скіфські часи останнє було досить строкатим за своєю етнічною приналежністю. На заході мешкали фракійські племена, на півночі та сході — предки балтів і фінно-угрів. Але велика територія Дніпровського лісостепового Правобережжя та басейн р.Ворскли, лівої притоки Дніпра, були зайняті досить цілісним у культурному та економічному відношеннях етнічним масивом (скіф-орачі Геродота), який більшість дослідників пов'язує з протослов'янами (докладніше див.: Нейхардт, 1982. — С.104 і далі).

Саме тут у часи, що нас цікавлять, існувала велика кількість неукріплених поселень та городищ (їх огляд для Правобережного Лісостепу див.: Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989. — С.14-26; для басейну Ворскли — Ковпаненко, 1967. — С.50-81). Навіть у більш пізні періоди на цих землях довго ще не було такої концентрації пам'яток осілості, та й за своїми розмірами тутешні городища скіфського періоду не поступалися багатьом іншим стародавнім містам і селищам. Особливо, якщо врахувати наявність городищ-велетнів. Наприклад, це Велике Ходосівське городище на південній околиці Києва площею понад 2000 га (Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989. — С.21, 140) та Більське городище у середній течії р.Ворскли площею понад 4000 га, яку охоплюють вали довжиною близько 35 км (Шрамко, 1987. — С.25). Ці величезні городища не мають, мабуть, собі рівних у Європі за розмірами, а обставини, що призвели до їх

Вали і майданчик Західного укріплення Більського городища.

Фото Супруненка О.Б., 1995 р.

виникнення, становлять для історика давнини інтерес ніяк не менший, ніж феномен "царських" курганів Степу.

Перша з двох названих пам'яток розташована поблизу давньої переправи через Дніпро. Не було випадковим й місцезнаходження Більського городища — воно побудоване на перехресті важливих торговельних шляхів, що вели від грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я та скіфських кочовищ до глибинних районів Лівобережного Лісостепу. Один з них — так званий Муравський шлях, що проліг на північ від укріплення та проходив поміж Ворсклою і Сіверським Дінцем, інтенсивно використовувався аж до часу пізнього середньовіччя. Досить зручними були й водні комунікації, оскільки поблизу Більського городища близько сходилися притоки Ворскли, Псла та Сіверського Дінця. Навіть зараз, коли природні межі відіграють лише другорядну роль у визначенні кордонів адміністративних утворень, не випадково, що Більське городище розташоване на території трьох районів (Котелевського, Зінківського, Охтирського) та

двох областей (Полтавської і Сумської). Свою ж назву воно отримало від розташованого у центрі пам'ятки старого козацького села Більськ, що нині входить до Котелевського району Полтавської області.

Городище на сході обмежене р.Ворскла, а на заході — р.Суха Грунь, що відноситься вже до басейну р.Псел. За своєю формою укріплення Великого Більського городища наближаються до трикутника, основа якого повернута до півночі. Приблизно за широтною його віссю, з боків знаходяться два додаткові укріплення — Східне (довжина валів, за даними Б.А.Шрамка, — 3870 м) та Західне (протяжність валів — 3270 м), а в північно-східному куті городища було зведене й третє — Куземинське (вали довжиною 898 м). На захід і південь від городища розташовані величезні курганні некрополі скіфського часу — Осняги, Скоробір, Саранчеве поле, Перещепине, які налічують сотні насипів. Кілька невеликих могильників знаходяться безпосередньо на території Великого Більського городища, у його південній частині та на північ і схід від Західного укріплення. Окремі кургани та їх групи прилягають до Великого Більського городища з півдня.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вперше кургани та городища в районі Більська згадуються в грамотах та інших документах початку XVII ст. про розробку на селітру насипів величезних поховальних споруд Скоробору польськими промисловиками. У другій третині XVII ст. найбільші кургани більської округи були оглянуті відомим французьким картографом-інженером Г.Л. де Бопланом (Боплан, 1990. — 14. — С.37).

Перше суто археологічне обстеження території Більського городища та його опис здійснив у 1784 р. відомий дослідник історії Лівобережжя України О.Ф.Шафонський (Шафонский, 1851. — С.655-656). У середині XIX ст. характеристику окремих укріплень в районі Більська і пам'яток округи, передусім величезного майдану Розрита Могила поблизу с.Лихачівка, подав Д.Г.Гумілевський (архієпископ Філарет) (Филарет, 1857). У 1888-1889 рр. південно-західну частину округи пам'ятки обстежував І.А.Зарецький (Варвянська, Супруненко, 1996). Ним відкрито ряд поселень між рр.Мерло та Ворскла, описано Розриту Могилу, здійснено розкопки десяти курганів переважно скіфської доби (Зарецкий, 1888. — С.229-234).

Досить детальну характеристику унікальному комплексу пам'я-

ток дав голова імператорської Археологічної комісії граф О.О.Бобринський, який здійснив перші археологічні розкопки в окрузі, дослідивши в 1895 р. зруйнований шукачами скарбів курган біля с.Глинське. Він вперше визначив належність пам'яток до скіфської епохи, навів опис Західного та частини укріплень Великого Більського городища, звернув увагу на зольники, здійснив перші пам'яткоохоронні заходи, зупинивши поширення грабіжницьких розкопок курганів (Бобринский, 1897. — С.125- 27).

Початок ХХ ст. ознаменувався появою кількох детальних описів окремих пам'яток комплексу В.Г.Ляскоронського та Л.В.Падалки, спробами укладання плану городища Г.О.Коваленком (Ляскоронский, 1907; Падалка, 1905). Так, В.Г.Ляскоронський пов'язував наявність значних за протяжністю укріплень городища з, так званими, Змійовими валами, зведеними слов'янським населенням для захисту порубіжних зі степом земель (Ляскоронский, 1907; Кучера 1987. — С.12-13).

Перші масштабні дослідження на Більському городищі

Професор, доктор археології В.О.Городцов
(1860-1945).

За фото 1925 р.

Видатний дослідник Більського городища — професор,
доктор історичних наук Б.А.Шрамко.

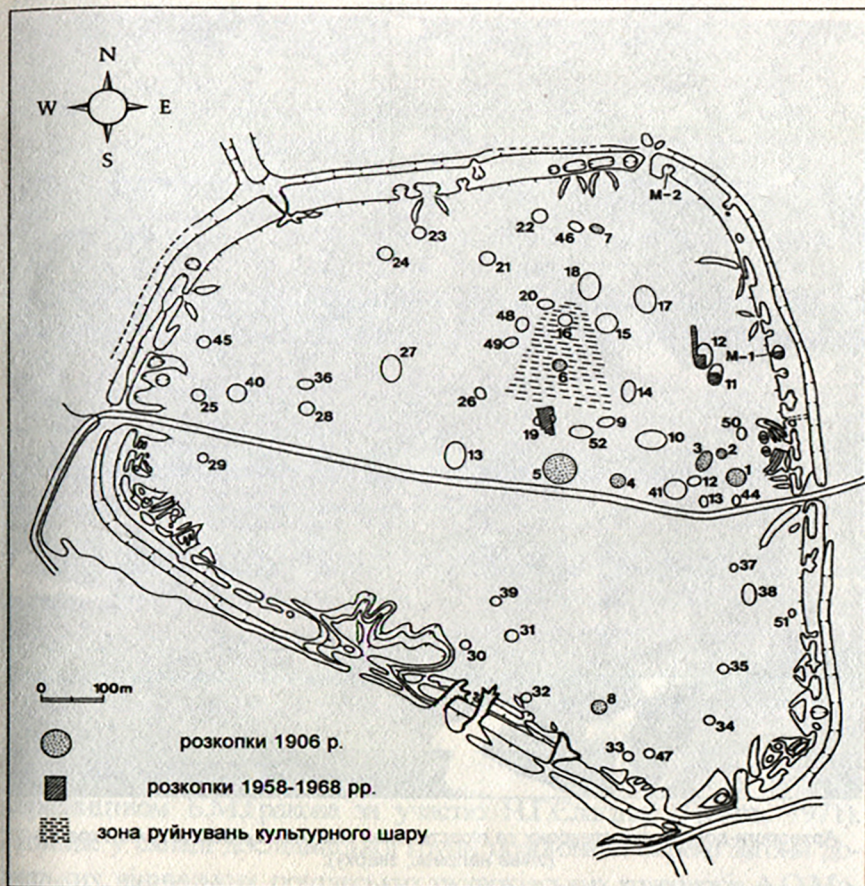
здійснені визначним російським археологом В.О.Городцовим. За один польовий сезон 1906 р. вченим досліджені ділянки культурних нашарувань на Західному городищі та в межах Великого укріплення, 22 кургани і майдани, проведені значні роботи на селищах в окрузі (Городцов, 1911. — С.93-161). В.О.Городцов переконливо довів належність пам'ятки до найбільших укріплених поселень землеробського населення скіфської доби Лісостепу, охарактеризував

топографію, хронологію та особливості матеріальної культури цієї унікальної пам'ятки.

Епізодично вивчення Більського городища проводилося і в 1920-1940-х рр. З розвідками його відвідали археологи В.О.Грінченко, О.К.Тахтай, М.А.Стан, І.І.Ляпушкін, Г.Т.Ковпаненко та ін.

З 1954 р. роботи на городищі розпочала Скіфо-Слов'янська експедиція Харківського університету на чолі з Б.А.Шрамком. Від 1958 р. Б.А.Шрамко щорічно проводить польові роботи в Більську. В 1958-1960 рр. у них брала участь експедиція Московського університету під

Західне укріплення Більського городища. План місцезнаходження зольників і руйнувань валів селітроварництвом XVII-XVIII ст.

За Ропее Р., Мурзіним В.Ю., Шрамком Б.А., 1991 р.

Археологи-дослідники степових та лісостепових пам'яток скіфської доби України (зліва направо, зверху):

доктор історичних наук Мурзін В.Ю., Болтрик Ю.В.; професор, доктор історичних наук Черненко Є.В. та іноземний член НАН України, професор, доктор археології Рената Ролле.

Фото Херца В., 1992 р.

Дослідження поховання кін. V ст. до н.е. на Більському курганному некрополі "Б".

Фото Супруненка О.Б., 1994 р.

керівництвом Б.М.Гракова за участю Н.Г.Єлагіної (Граков, 1971). Пізніше у складі дослідницької групи працювали окремі загони донецьких, вінницьких, полтавських та харківських археологів А.О.Моруженко, В.П.Андрієнка, Ю.М.Бойка, П.Я.Гавриша, І.Б.Шрамко та інших.

Результати цих робіт узагальнені в ряді змістовних статей та монографічному дослідженні професора Б.А.Шрамка (Шрамко, 1973; 1975; 1984; 1987; 1996), який по праву вважається не тільки

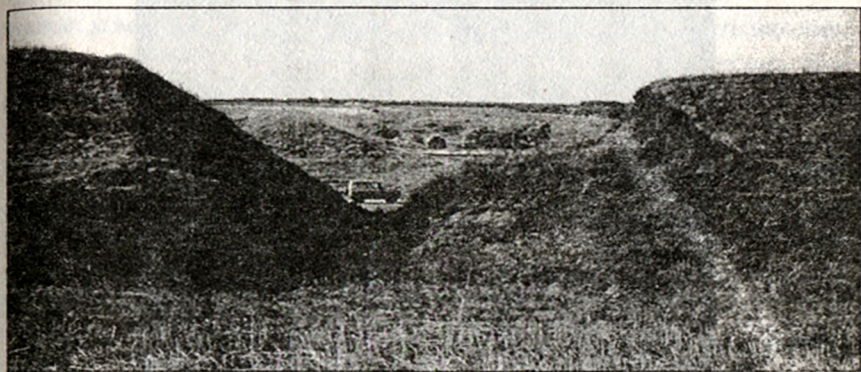
Курганний некрополь в урочищі Перещепине.
Під час досліджень кургану №1/1993.

Фото Мурзіна В.Ю., 1993 р.

відомим фахівцем у галузі археології раннього залізного віку, а й "патріархом" більської археології. Б.А.Шрамко, протягом 40 років життя, здійснив науковий подвиг, присвятивши всі свої сили, талант і знання вченого вивченню, інтерпретації, а також збереженню цінної пам'ятки вітчизняної та світової історії. Завдяки його працям, його подвижницькій діяльності Більське городище стало широко відомим у світі.

Якісно новий етап досліджень розпочався з 1992 р., коли курганні некрополі рідкісного за збереженістю археологічного комплексу почала плідно вивчати спільна експедиція Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства

Західне укріплення Більського городища.
Місце проведення розкопок валу.

Фото Ролле Р., Херца В., 1993 р.

Велике укріплення Більського городища, урочище Лісовий кут.
Охоронні розкопки підніжжя валу.

Роботи Кулатової І.М., Супруненко О.Б., 1997 р.

КНИГОЗБІРНЯ

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ

Полтавської бл

3352

Курганный некрополь в урочищі Перещепине.
Під час досліджень одного з курганів (справа наліво): професор Черненко Є.В.,
Кулатова І.М. і Супруненко О.Б.

Фото Радченка М.О., 1996 р.

під керівництвом доктора історичних наук В.Ю.Мурзіна і професора, доктора археології Р.Ролле. Згодом ці роботи охопили не тільки курганный могильник в урочищі Перещепине, а й передгороддя Західного укріплення — поселення в урочищах Царина могила, Лісовий кут тощо. У 1994-1998 рр. дослідження Більського курганного некрополю "Б" та курганів в окрузі пам'ятки проводила експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник О.Б.Супруненко). Центром також здійснювалися розвідки пам'яток території та округи городища (відкрито понад 60 досі невідомих поселень, місцезнаходжень різного часу), велися охоронні роботи в

межах комплексу. Тісна співпраця дослідників дала досить важливі наукові результати, які використовуються у спільних фахових розробках, вводяться до обігу світової науки (Більське городище., 1996. — 408 с.; Rolle, Murzin, Šramko, 1996. — S.57-84; Šramko, 1992. — S.47-63). Побачили світ численні наукові публікації матеріалів досліджень, в тому числі видання, що окреслює 40-річний доробок на теренах вивчення Більського городища відомого знавця старожитностей Східної Європи, доктора історичних наук, професора Б.А.Шрамка (Б.А.Шрамко, 1995. — 64 с.).

За останні роки коло дослідників Більського городища значно розширилося. До нього влилися відомий археолог України доктор історичних наук, професор Є.В.Черненко, кандидати історичних наук В.П.Білозор, П.Я.Гавриш, С.В.Махортих, О.Б.Супруненко, І.Б.Шрамко, полтавські дослідники І.М.Гавриленко, А.В.Гейко, І.М.Кулатова та інші. Розширилася й тематика досліджень — від неолітичної доби до часу пізнього середньовіччя, адже на території та в окрузі комплексу розташовано ряд яскравих пам'яток не тільки первісної доби, а й часу утвердження на історичній арені слов'янства, літописних слов'ян і Київської Русі.

Отже, спільні роботи археологів України й Німеччини на Більському археологічному комплексі тривають. Познайомити з ними широкий загал краєзнавців, викладачів, зацікавлених кіл широкої громадськості й має на меті цей стислий науково-популярний нарис.

МІСЬКИЙ ЦЕНТР РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Оборонні споруди Більського городища складаються з валу та рову. Нині вал на окремих, найбільш збережених ділянках, зокрема на Західному укріпленні, сягає у висоту 8-9 м, на інших — вона становить 4-5 м. Рів майже зовсім заглив. Декілька поперечних перетинів, що були зроблені археологами у різні роки, дають уяву про будову цих фортифікаційних споруд (Шрамко, 1987. — С.25-36). Захисний мур городища складався із земляного насипу та дерев'яної конструкції у вигляді вертикальної огорожі, що була вищою за насип і цілком прикривала захисників городища, які розміщувалися на верхній площині насипу чи дерев'яних настилах уздовж стін. Рів мав сплюснене дно, котре давало можливість непомітно для ворога пересуватись загонам.. Глибина рову — 5-6 м, а його ширина у нижній частині — від 1,1 до 5,0 м. Біля в'їздів до городища були побудовані спеціальні брами з надворотяними баштами. Залишки такої споруди, зокрема, були виявлені на території південного в'їзду до Східного укріплення. Рештки аналогічних башт помітні й на південному в'їзді до Великого укріплення Більського городища.

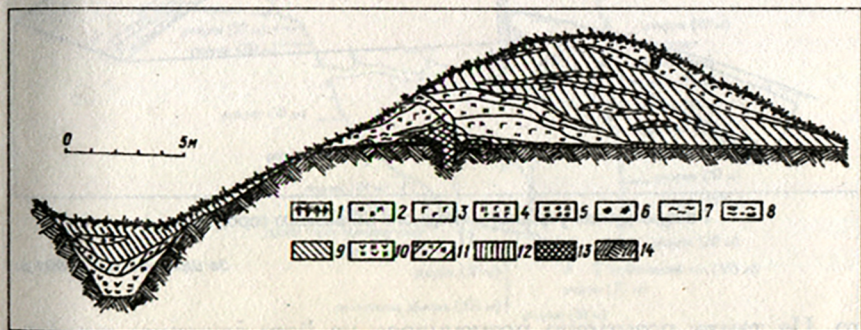
Слід також додати, що городище побудоване на високому пла-

Західне укріплення Більського городища. Вали і ділянка внутрішнього рову в урочищі Царина могила.

Фото Супруненка О.Б., 1995 р.

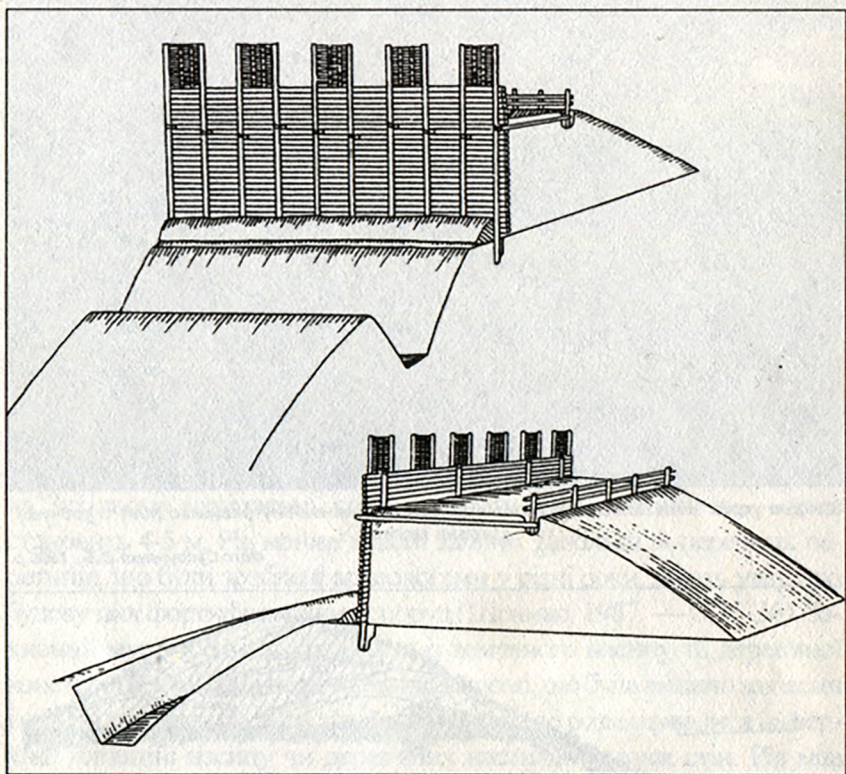

Східне укріплення Більського городища. Перетин валу і рову.

1 - дерн; 2 - жовтий суглинок; 3 - бура глина; 4 - змішана глина; 5 - розрихлена бура глина; 6 - випалена глина; 7 - попіл; 8 - вугілля та попіл; 9 - чорнозем; 10 - суглинково-чорноземна суміш; 11 - чорнозем із глиною; 12 - похований чорнозем; 13 - заповнення стовпових ям; 14 - материк.

Кресленник Шрамка Б.А., 1987 р.

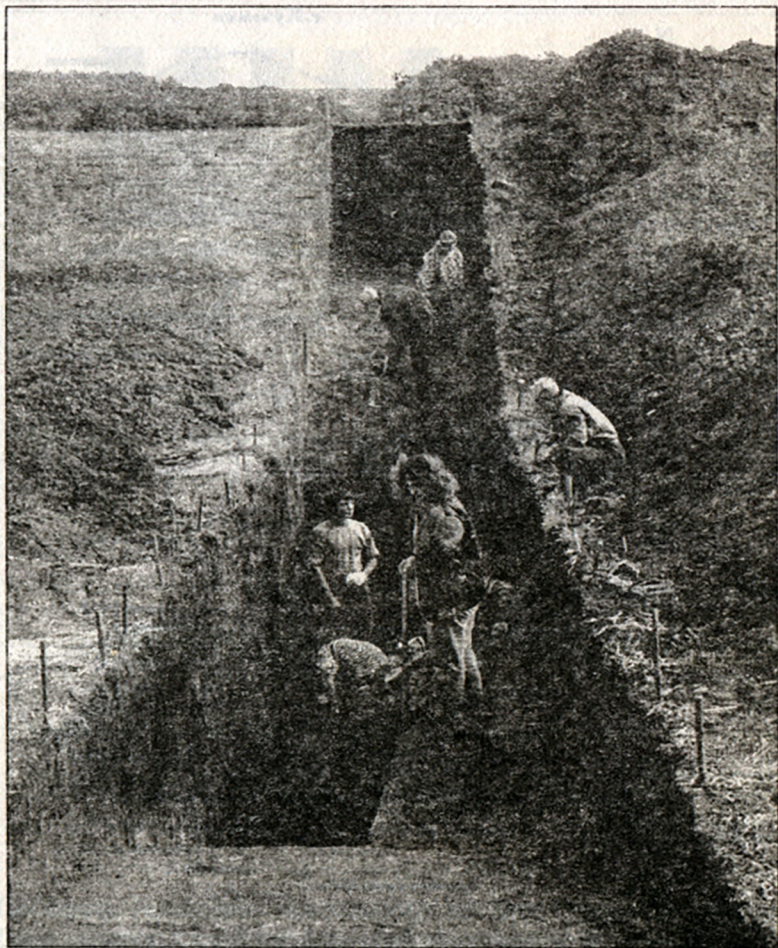

Реконструкція укріплень Східного Більського городища.

За Шрамком Б.А., 1991 р.

то. Це також позитивно позначилося на його захисних якостях. Особливо крутим є схил правого корінного берега, що веде від валів до долини Ворскли. Навіть автомобіль з напругою долає крутий і звивистий серпантин асфальтованої дороги від ріки до села, яка, безумовно, прокладена на місці стародавнього узвозу. А за негоди цей шлях взагалі стає непридатним.

Урочище Лісовий кут. Охоронні розкопки рову Великого укріплення Більського городища.

Фото Супруненка О.Б., 1997 р.

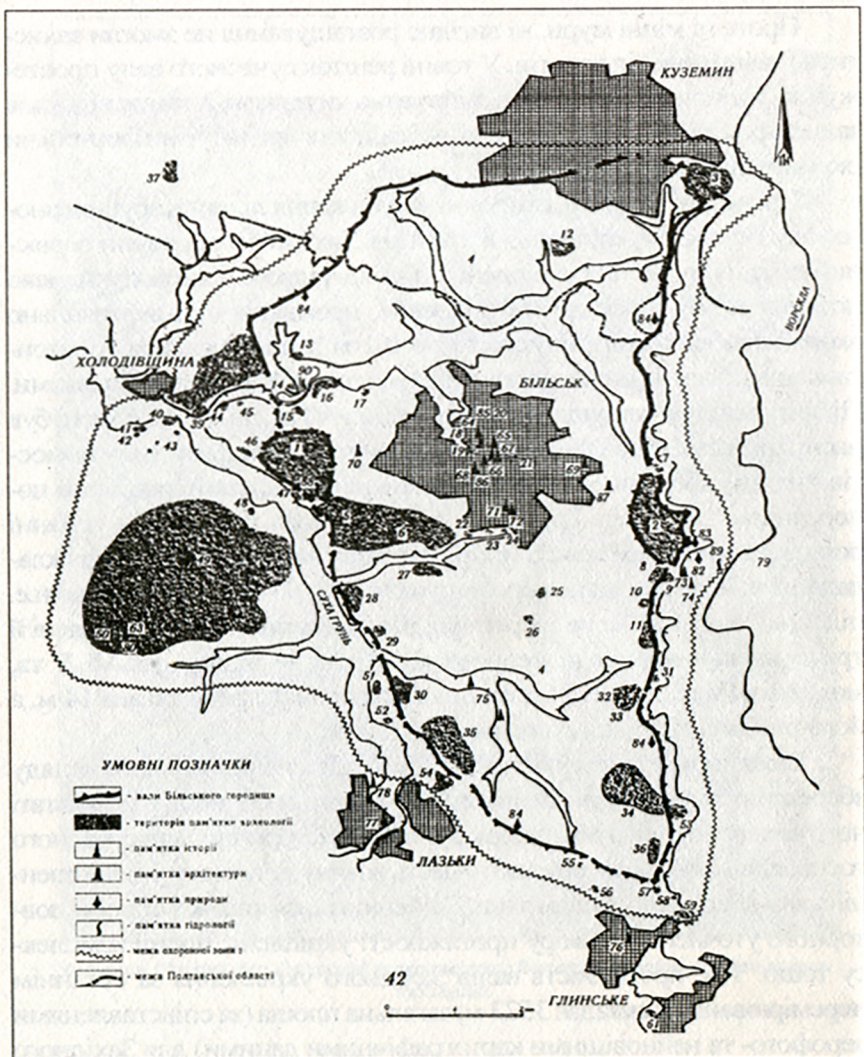

Проте ні міцні мури, ні вигідне розташування не змогли захистити укріплення від ворогів. У товщі решток сучасного валу простежуються сліди кількох етапів руйнувань чи пожеж, а також відбудов захисних конструкцій городища, які свідчать про штурми фортеці чи окремих ділянок укріплень.

Проведені у 1997 р. охоронні дослідження ділянки зруйнованого валу Великого укріплення в урочищі Лісовий кут виявили первісний етап спорудження укріплень у вигляді рідкого частоколу на межі поселення VII-VI ст. до н.е. Напевне, проміжки між вертикально вкопаними колодами діаметром до 0,4 м заповнювалися горизонтально викладеними на зразок тину товстими жердинами й гілками. Після приходу в непридатність цієї стіни у VI ст. до н.е. на її місці був насипаний вал, підсилений дерев'яними конструкціями типу помостів (від них збереглися стовпові ямки) та поновлений, подібний попередньому, частокіл. Грунт для зведення валу брався при копанні рову. Загальна збережена ширина підосви валу на цій ділянці складала 18 м, його висота не перевищувала 1,5 м. Пізніші за VI ст. до н.е. підсипки валу майже не збереглися. Дослідженнями були виявлені й три будівельних періоди у спорудженні рову — відповідно VI, V та, можливо, IV ст. до н.е. Так, ширина розкопаного рову сягала 14 м, а його глибина від рівня стародавньої поверхні — 6 м.

Важливим етапом обстежень було здійснення повного огляду збереженості укріплень Великого Більського городища, в результаті чого виявлено понад 60 ділянок руйнувань історичного та сучасного господарського характеру, що надасть значну допомогу у поліпшенні стану збереженості пам'ятки. Здійснювалися також і спроби повторного уточненого обміру протяжності укріплень, площі комплексу тощо. Так, протяжність валів Західного укріплення за останнім перемирюванням складає 3523 м; загальна площа (за співставленими аерофото- та найновішими картографічними даними) для Західного

укріплення становить разом із ровами 95 га, Східного — 85 га, Куземинського — до 15 га, Великого укріплення — 4818 га, тобто, в цілому весь комплекс городища займає площу 5013 га.

Пам'ятки та схема охоронної зони Більського археологічного комплексу.

Пам'ятки археології: 1 - Західне укріплення; 2 - Східне укріплення; 3 - Куземинське укріплення; 4 - Велике укріплення; 5,6 - селища-передгороддя Західного укріплення в ур.Царина Могила і Сад скіфського часу, поселення київської культури; 7-11 - селища-передгороддя Східного укріплення скіфського часу; 12 - селище скіфського часу біля братської могили; 13-14 - селища скіфського часу в ур.Кут; 15-17 - селища скіфського та пізньозарубинецького часу в ур.Озеро; 18 - поселення доби бронзи-скіфського часу в ур.Шлилівка; 19 - поселення бондарихинської культури та раннього залізного віку біля Більської середньої школи; 20 - сліди селища черняхівської культури поряд з Більською сільрадою; 21 - поселення бондарихинської культури в ур.Майдан; 22-24 - селища доби бронзи та скіфського часу в ур.Холодівський яр; 25-26 - місцезнаходження скіфського часу; 27-28 - селища доби бронзи-скіфського часу в ур.Холодівський яр; 29-30 - селища скіфського часу біля с.Лазьки; 31 - селище скіфського часу біля с.Глинське; 32-33 - селище і курган скіфського часу в ур.Бездоня; 34 - Більський курганный некрополь "Б"; 35 - курганный некрополь "А"; 36 - селище скіфського часу в ур.Кутул; 37 - селище скіфського часу в ур.Геюсів Яр; 38 - Перещепинський курганный некрополь; 39 - селище черняхівської культури в ур.Перещепине; 40 - селище черняхівської культури в ур.Марченки; 41, 48 - сліди селищ скіфського часу в ур.Марченки; 42-43 - групи курганів скіфського часу в ур.Марченки; 44 - селище черняхівської культури біля с.Холодівщина; 46-47 - селище скіфського часу і черняхівської культури в ур.Опішлянський яр; 49 - курганный некрополь в ур.Марченки, Осняги та Скоробір; 50 - майдановидні споруди в ур.Скоробір; 51-52 - селища скіфського часу біля с.Лазьки; 53 - група курганів в ур.Бездоня; 54-група курганів біля с.Лазьки; 55 - курган в ур.Кутул; 56 - група курганів біля с.Глинське; 57-58 - сліди селища скіфського часу та група курганів в ур.Кутул; 61 - городище роменської культури та давньоруського часу в с.Глинське. 63-78 - *пам'ятки історії* громадянської та Великої Вітчизняної воєн (братські могили, пам'ятні знаки, пам'ятники воїнам).

Пам'ятки природи: 79 - Ковпаківський дендропарк; 80 - ботанічний заказник Великий Скоробір; 82 - ботанічна пам'ятка Барвінкова гора; 83 - дуб Г.С.Сковороди; 84 - ділянки зі степовою рослинністю на валах Більського городища.

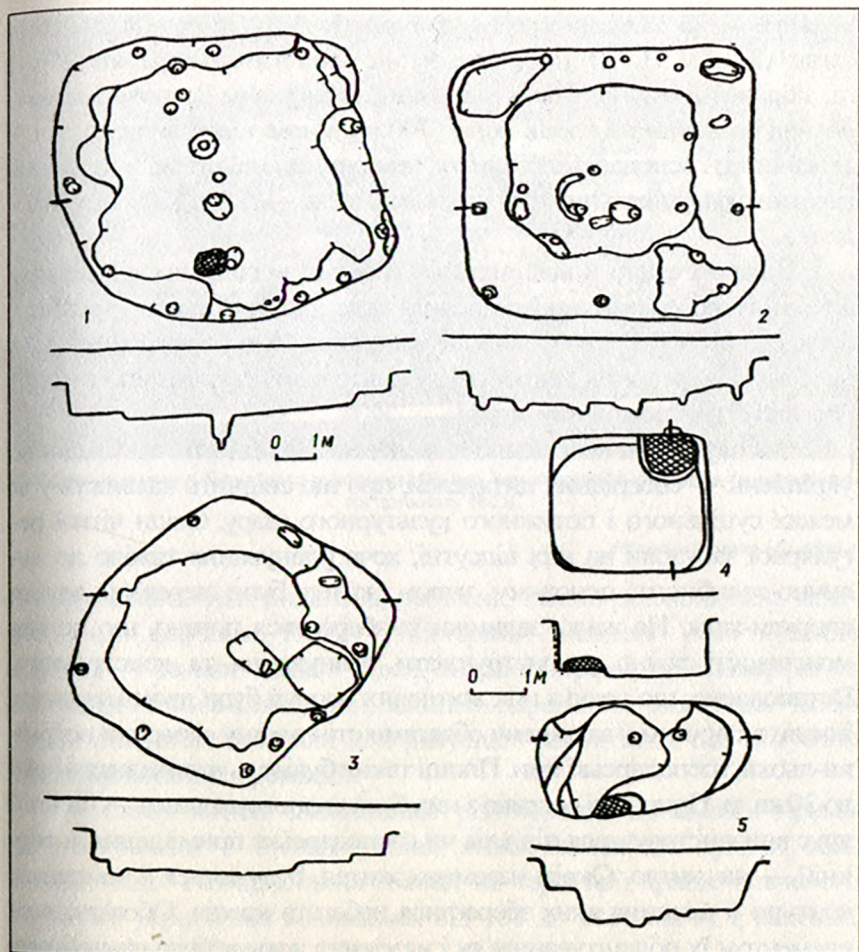
Пам'ятки архітектури та промислового будівництва: 85 - паровий млин поч. XX ст.; 86 - будинок школи поч. XX ст.; 87 - млин-вітряк; 88 - бурти селітрового заводу XVIII ст. *Гідрологічні пам'ятки:* 89 - Більське джерело; 90 - Більське озеро.

ТЕРИТОРІЯ ГОРОДИЩА

Значна територія Великого укріплення Більського городища була заселеною нерівномірно, хоча більш-менш придатні ділянки мисоподібних виступів плато, рівні пануючі підвищення вододілів та широкі тераси вздовж струмків-водозборів басейну Псла у Ворсклинсько-Грунському межиріччі свого часу рясніли селищами населення скіфської доби. На території власне Великого городища зафіксовано залишки близько двох десятків поселень (Шрамко, 1987. — С.34; Кулатова, 1996. — С.121-137). Систематичні розвідки, що були проведені нами в останні роки, дозволили розширити цей список. Так, були виявлені рештки чотирьох поселень на південь від Східного укріплення, які складали передгороддя цієї цитаделі, займаючи загальну площу понад 17 га. Та найбільш значним серед поселень у межах Великого укріплення є селище-передгороддя Західного Більського городища, розташоване в урочищі Царина Могила, що знаходиться там, де сходяться вали Великого Більська та південної частини Західного укріплення. Невеличкі розкопки на цьому місці були проведені ще В.О.Городцовим. Дослідження українсько-німецької експедиції, зокрема фосфатний аналіз ґрунту, дозволили

Плани та перетини землянок Західного (1-3) і Східного (4-5) укріплень.

За Шрамком Б.А., 1987 р.

виявити межі залягання тут культурного шару, потужність якого сягає 0,8-2,0 м. На території поселення, площа якого перевищує 100 га, зібрано значну кількість підйомного матеріалу. Розпочаті археологічні розкопки на площі понад 700 кв. м вже виявили рештки інтенсивного господарського життя, ремісничих майстерень та господарських ям, унікальний культовий комплекс — залишки храму V ст. до н.е.

Цікавим стало й відкриття у найбільш віддалених від центру археологічного комплексу південній та західній частинах городища двох селищ VII-IV ст. до н.е. в урочищах Кутул та Лісовий кут, невеликих курганных некрополів у центральній та північно-східній частинах грандіозної пам'ятки.

Високу щільність мало заселення Західного та Східного укріплень — своєрідних цитаделей, про що свідчить наявність у їх межах суцільного і потужного культурного шару. Сліди чіткої регулярної забудови на них відсутні, хоча планування тяжіло до вулично-садибного; основним типом жител були дерев'яні зрубні споруди-хати. На жаль, залишки їх збереглися погано, що не дає можливості точно реконструювати планування та конструкцію. Встановлено, що деякі з цих житлових споруд були двокамерними, інколи включали у захищену обсягами стін площу своєрідні погрібки-льохи, господарські ями. Площі таких будівель коливалися від 16 до 30 кв. м. Принаймі частина з них була двоповерховими — нижній ярус використовувався під хлів чи господарське приміщення, а верхній — як житло. Окрім наземних жител, будувалися й землянки, контури й начиння яких збереглися набагато краще. Обов'язковим елементом їх облаштування, як і наземних жител, було глинобитне каркасне вогнище — своєрідна піч. У багатьох житлових будівлях виявлені також залишки домашніх вівтарів. Вони мали вигляд невисоких циліндрів діаметром близько півметра, вирівняна верхня

Західне укріплення Більського городища. Вівтар, викладений з камінням та керамікою, на зольнику №28.

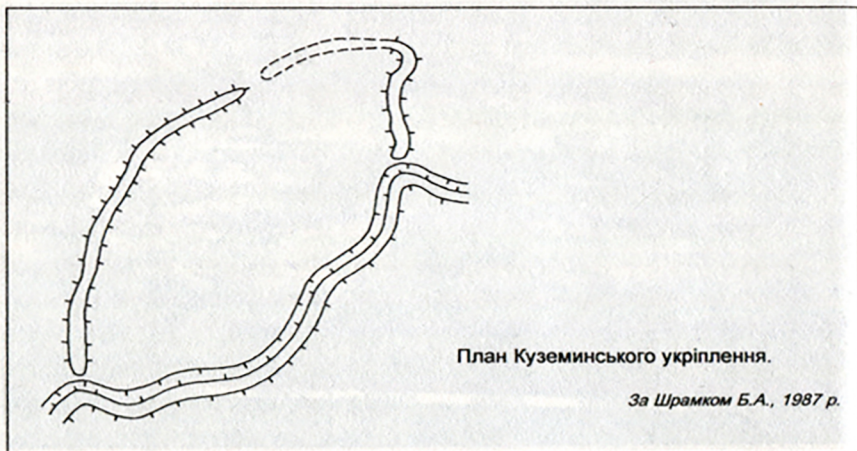
Розкопки Шрамко І.Б., 1993 р.

площина яких була випалена, побілена, інколи розмальована мінеральними фарбами. Поруч з вівтарями знайдено різні культові вироби — глиняні моделі зерен, антропоморфні, орнітоморфні та зооморфні глиняні статуетки, залишки дерев'яних чаш тощо. Часом групи статуєток складали цілі ритуальні композиції, що імітували сцени культових церемоній.

Поблизу жител знаходилися різноманітні допоміжні приміщення господи — сушарні, хліви, льохи, загони для худоби, майстерні тощо. Розміри таких господ на території краще вивченого Східного укріплення коливалися від 168 до 1480 кв. м, і, напевне, мали огорожі (Шрамко, 1987. — С.37-82).

Громадська архітектура репрезентована залишками святилища та храма, що виявлені під час розкопок Східного укріплення. Святилище займало площу приблизно 260х40 м. Тут було зведено числен-

ні жертovníки, подібні до описаних вище, та викопані біля них ями, у яких знаходилися залишки пожертв, зокрема, таких же, як і біля домашніх вівтарів, велика кількість глиняних статуєток. Глиняний жертovníк було побудовано також посередині невеликого дерев'яного храму з колонами біля входу (Шрамко, 1987. — С.127-128).

Для Західного укріплення, ймовірно, було характерним кушово-садибне планування. Значні площі на ньому займають понад 50 зольників — великих куп попелу, решток деревного вугілля, господарських і харчових покидьків тощо висотою у 0,5-2,2 м та діаметром 10-45 м. Зольники також слугували місцем відправлення культів богам-покровителям дому і сім'ї. Під насипами досліджених попелищ виявлені полишені свого часу великі житлові споруди, землянки, присадибні вівтарі, в тому числі викладені з каменю, рештки господарських будівель, печей.

На жаль, майже нічого невідомо про забудову Куземинського укріплення. Культурний шар тут остаточно пошкоджений кількавік-

овою господарською діяльністю, пов'язаною з життям великого села, що існує на цьому місці. Випадкова знахідка складу грецьких амфор дає підстави припускати, що Куземинське укріплення захищало головну торговельну гавань Більського городища, яка існувала на Ворсклі (Шрамко, 1987. — С.31-32).

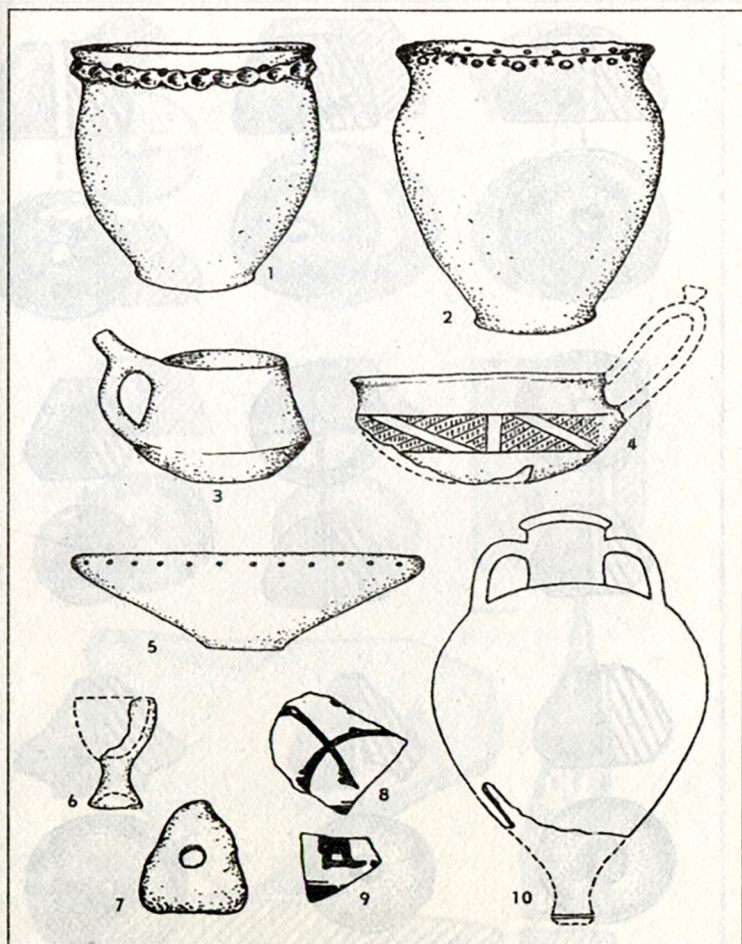
Невеликі дослідницькі роботи здійснені й на кількох поселеннях території та округи Більського городища — селищах в урочищі Геюсів Яр між селами Довжик та Куземин, Саранчівка, Глинське в урочищі Гуринівщина-Спаське. На останньому досліджене трохи заглиблене в землю житло, напевне, стовпової конструкції, з рештками входу, господарська яма. Серед знахідок слід відзначити уламки та майже цілі форми античного кружального посуду, залізні ножі, керамічні пряслиця, бронзову прикрасу кінської вузди — ромбічну бляшку та ін. З підйомних матеріалів на цьому південному "передмісті" Великого Більського городища є й уламок пісковикової плити з нанесеними на неї петрогліфами, напевне, перевикористаної населенням скіфського часу як будівельний матеріал. На зольниках селища зібрана велика кількість фрагментів імпортих античних амфор, що свідчить про широкі торгові зв'язки місцевого населення з порубіжжям античного світу.

ТОРГІВЛЯ, РЕМЕСЛА, ПРОМИСЛИ

Торгівля відігравала надзвичайно важливу роль у економіці Більського городища, саме місцезрозташування якого, як зазначалося вище, давало неабиякі вигоди для торговельних операцій, зокрема, для організації транзитної торгівлі. Через специфіку матеріалів найкраще простежуються торговельні зв'язки давніх мешканців Більська з античними центрами. Тисячі й тисячі фрагментів грецьких амфор, а подекуди й інших античних посудин, зустрічаються на поверхні Східного та Західного укріплень, селища Цариної Могили та ін., майже на кожному кроці. Тільки у 1993 р., під час обстеження останньої пам'ятки, наприклад, були виявлені найрізноманітніші типи античної кераміки. Це фрагменти амфор: східно-грецьких VI ст. до н.е., хіоських пухлогорлих кінця VI та першої половини V ст. до н.е., протофасоських, лесбоських першої половини V ст. до н.е., тарної продукції майстерень Менди, Фасоса V ст. до н.е., амфор типу Солохи першої половини IV ст. до н.е. Крім того, знайдено також ряд уламків античних посудин іншої форми. Серед них — фрагмент вінця лутерія V ст. до н.е. Загалом комплекс виявленої античної кераміки датується періодом архайки та часом переходу до

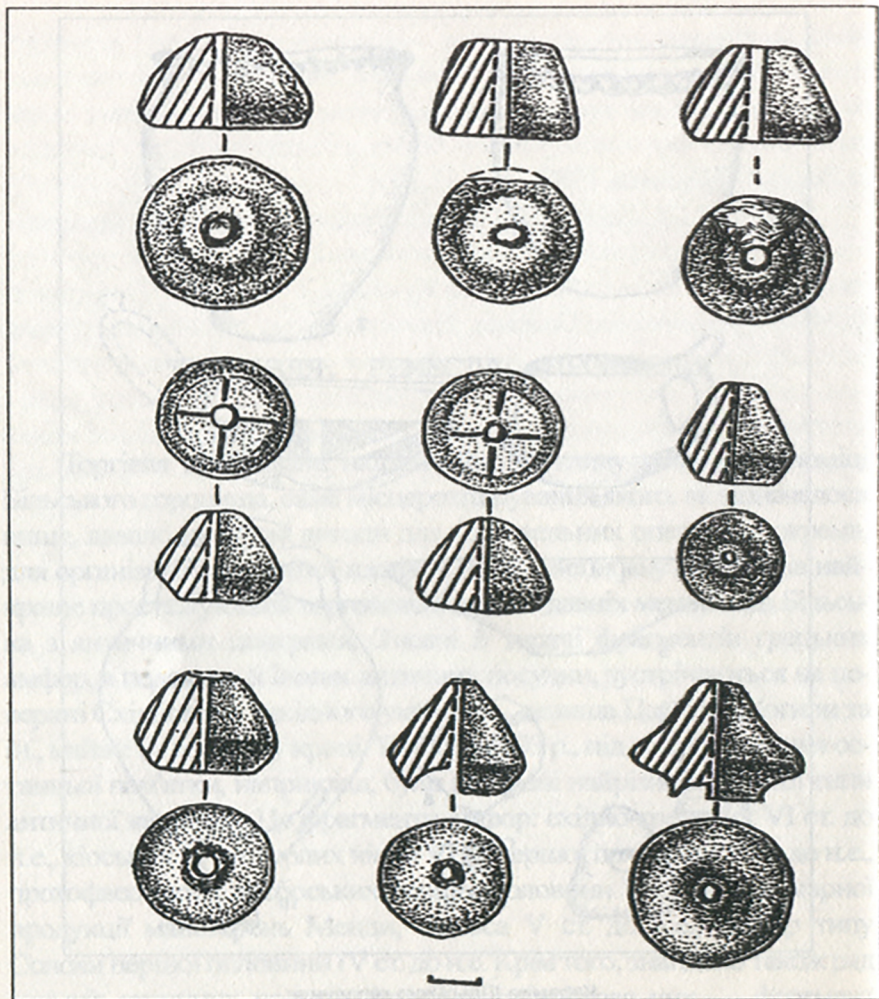

Кераміка Більського городища:

1-7 - ліпна, місцева; 8-10 - кружална, антична імпортна.

За Шрамком Б.А., 1974 р.

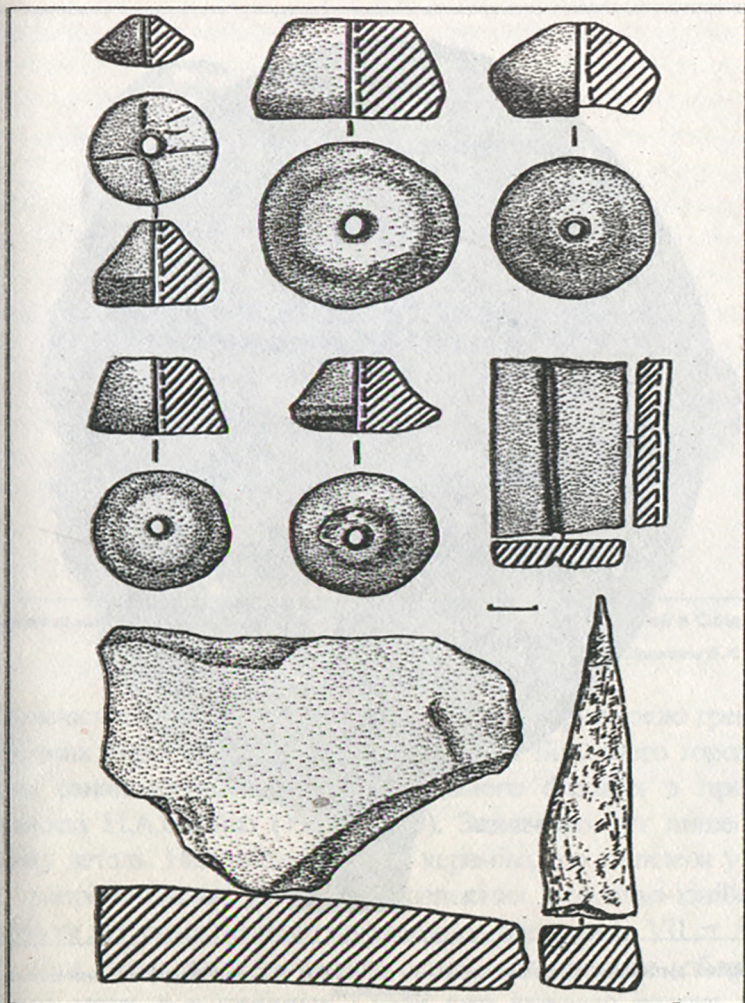

Керамічні пряслиця з поселення в ур. Лісовий кут.

Розвідки Ролле Р., Херца В., 1996 р.

Керамічні пряслиця, вироби з кістки та каменю, знайдені на Царинній Могили.

Розвідки Ролле Р., Херца В., 1994 р.

Бронзовий античний перстень кін. V - IV ст. до н.е. зі Східного укріплення Більського городища.

Розкопки Б.А.Шрамка, 1986 р.

Кружальний імпортний античний глечик VI ст. до н.е., виготовлений в Самосі.

За Шрамком Б.А., 1974 р.

ранньокласичного періоду. Із загальною характеристикою грецьких керамічних виробів, знайдених на території Більського городища, можна ознайомитися у працях відомого фахівця з проблем античності Н.А.Онайко (1966; 1970). Зазначимо тут лише одну важливу деталь. Найраніша грецька кераміка, що виявлена у Більську, репрезентована уламками розписних родосько-іонійських виробів та датується першою половиною - серединою VII ст. до н.е. У ці часи греки лише починали освоювати північне узбережжя Чорного моря, а в глибинах Скіфії вже існувало велике місто, мешканці якого підтримували тісні контакти з далекими краями.

Тому навряд чи справедливим буде те, що деякі фахівці, особливо з античної археології та культури, пов'язують початок міських традицій на теренах Надчорноморщини тільки із заснуванням на цій території античних міст-колоній. Хоча останнє є тільки принагідним зауваженням.

Більське городище було не тільки великим торговельним, а й ремісничим центром. На його території існувало потужне залізобробне та бронзоливарне виробництво. Нещодавно харківська дослідниця І.Б.Шрамко (1994) здійснила аналіз ковальських виробів скіфського часу, що знайдені у Поворсклі, насамперед, у Більську та у навколишніх районах. Всього тут виявлено 44 типи різних залізних та сталевих предметів, серед яких більшість становлять знаряддя праці (серпи, коси, деревообробні інструменти, пилки, свердла та ін.) і зброя (ножі, мечі, списи). Металографічні дослідження зразків свідчать про високий рівень ковальського мистецтва й застосування складних технологій, зокрема, гартування, цементування, зварювання деталей виробів. Відкриті на Більському городищі й рештки залізобробних горнів, кузні. Напевне, цей залізобробний центр на Ворсклі забезпечував металом величезні простори Лісостепу й Степу Східної Європи.

Бронзоливарне виробництво залишило по собі сліди у вигляді шлаків, бронзових злитків, напівфабрикатів виробів. Серед останніх найбільшу серію мають незагострені бронзові вістря стріл із залишками литиків. Б.А.Шрамком знайдена й стулка бронзової ливарної форми для відливки стріли. Майстри стародавнього Більська виготовляли й значно складніші за технікою та формою художні бронзові вироби шляхом відливки за восковою моделлю. Прикладом може бути витончене антенне навершя меча, виконане у вигляді двох стилізованих голівок хижого птаха.

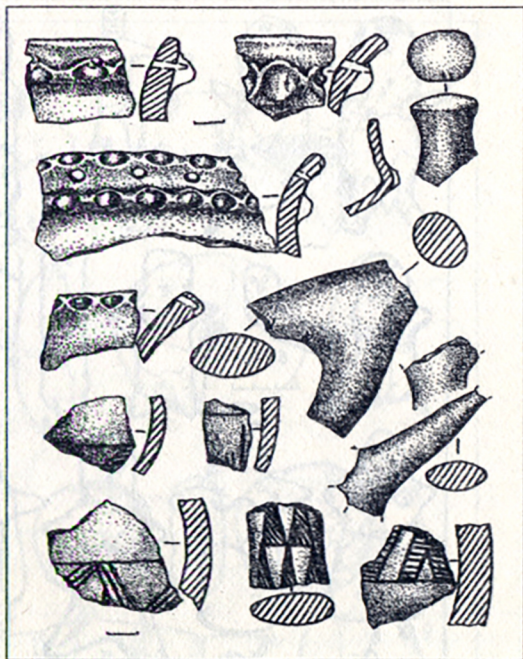
Звичайними знахідками на території городища та в окрузі є різ-

номанітні булавки, голки, бронзові бляшки. Цікавою, для прикладу, може бути й бронзова прикраса вузди у вигляді рельєфної голівки бика, знайденої українсько-німецькою експедицією на Східному укріпленні. Дослідники вважають, що продукцією більських бронзоліварників були й, так звані, хрестоподібні бляхи — високохудожні прикраси кінської вузди чи деталей військового обладунку, розповсюджені у широкому ареалі східноєвропейських степів та лісостепів за скіфської доби.

Дуже широким був спектр домашніх промислів, поширених у середовищі мешканців Більського городища. Чільне місце серед них посідало гончарство. Місцева ліпна кераміка поділяється на декілька великих груп. Це грубий кухонний посуд, витончена столова чорнолискована кераміка, досить різноманітні за складом технічні та культові вироби.

До першої групи входять, головним чином, різні горщики з

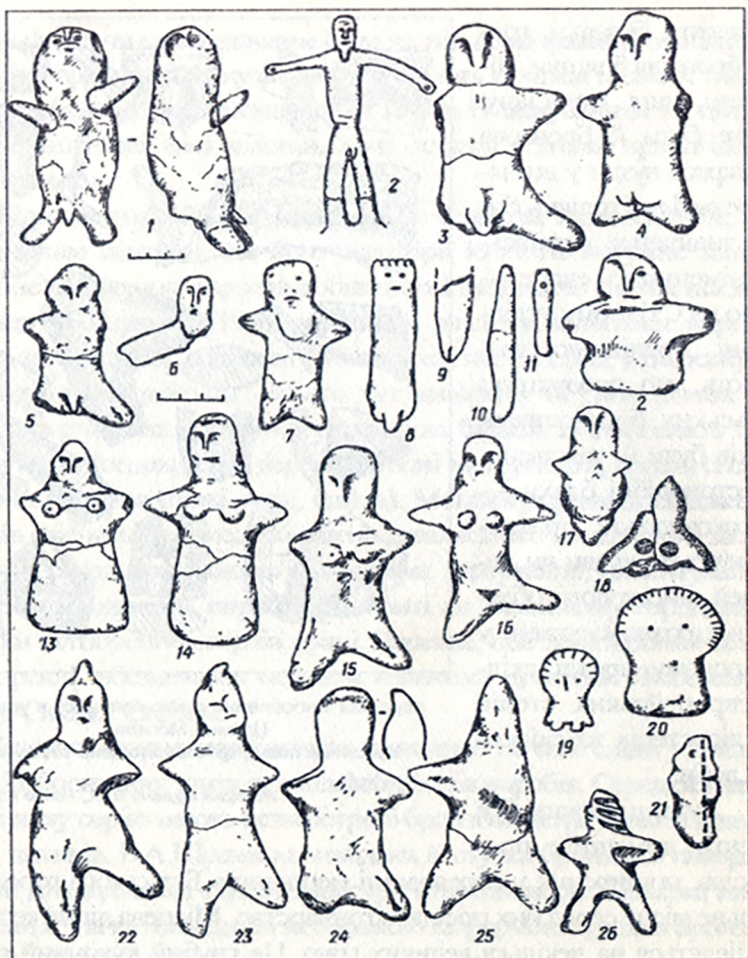

Кераміка з поселення скіфського часу в урочищі Царина Могила.

Кухонний посуд та чорнолещена кераміка.

Розвідки Мурзіна В.Ю., Полле Р., 1994 р.

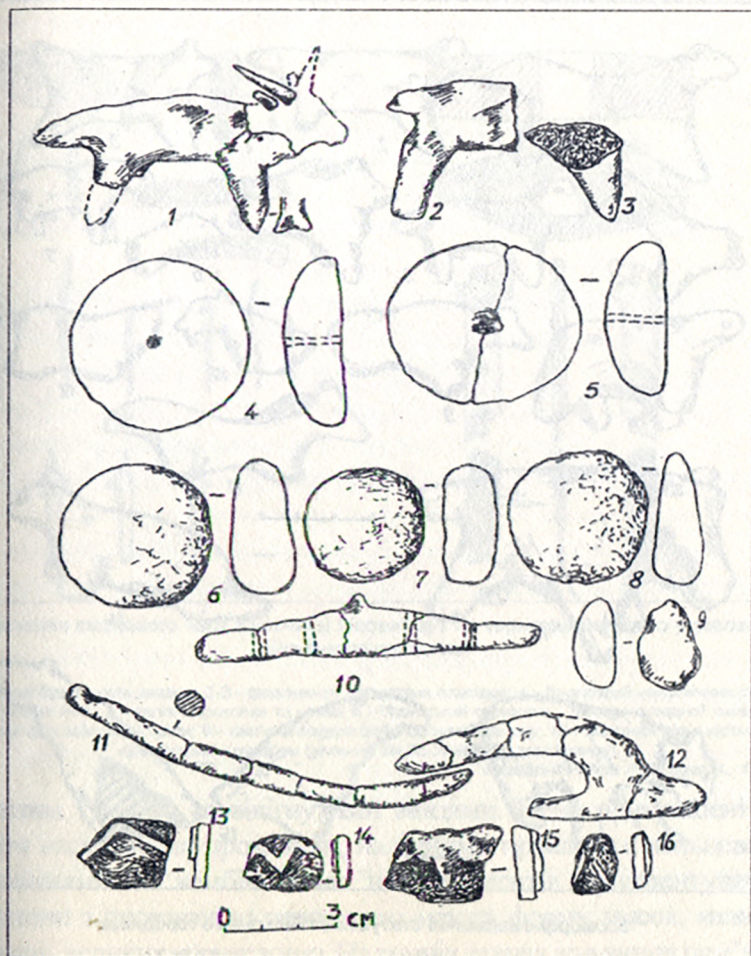

Антропоморфні керамічні статуєтки з Більського городища.

За Шрамком Б.А., 1987 р.

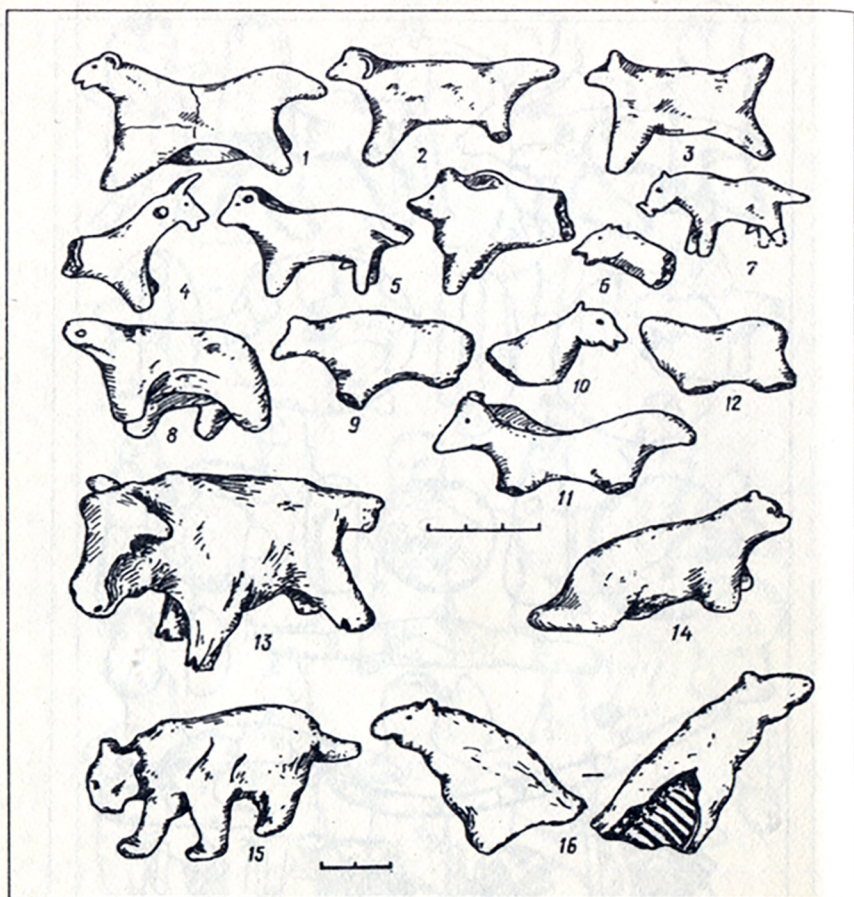

Зразки дрібної керамічної пластики зі Східного Більського городища.

1-2 - уламки статуєток бичків; 4, 5 - колеса; 6-9 - керамічні "хлібці"; 10 - модель яра; 11 - модель
 дишла; 12 - модель рала; 13-16 - уламки стінок моделі візка.

Розкопки Шрамка Б.А., 1981 р.

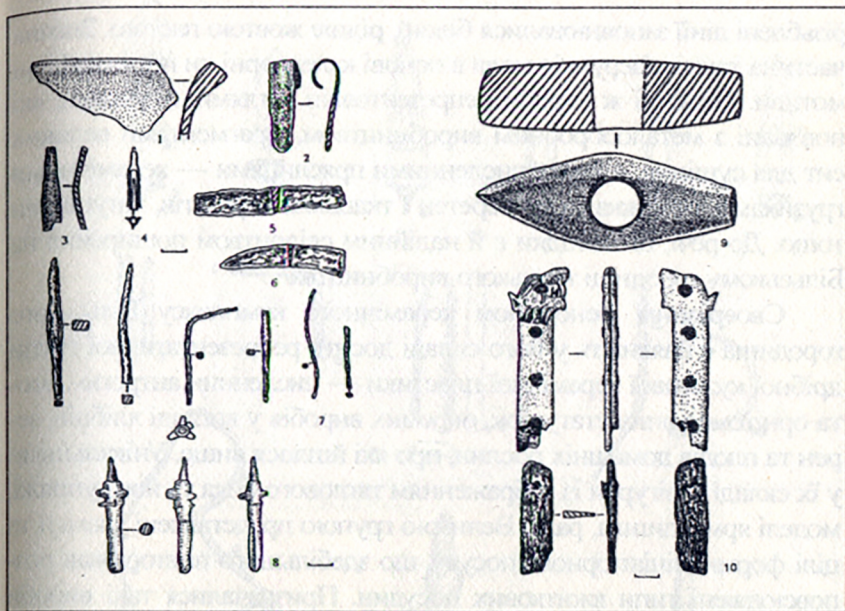

Зооморфні керамічні статуетки з Більського городища.

За Шрамком Б.А., 1987 р.

Поселення скіфського часу в урочищі Лісовий кут на території Великого укріплення Більського городища.

1 - уламок бронзового казана; 2-3 - фрагменти бронзових платівок; 4 - бронзовий наконечник стріли; 5-6 - залізні ножі; 7 - залізні проколки та шила; 8 - бронзовий стрижень - деталь складної ливарної форми для відливки стріли; 9 - кам'яна сокира доби бронзового віку; 10 - залізний ніж з кістяним зооморфним руків'ям (зальник № 35 Західного укріплення).

Розвідки Ролле Р., Херца В., 1996 р.

округлим тулубом та відігнутими вінцями. Вони прикрашені під вінцем наскрізними проколами, наліпними пружками, пальцевими вдавленнями та комбінаціями цих елементів орнаментування. Посудини з лискованою поверхнею мають форму мисок, келихів, черпаків, великих корчаг тощо. На ранніх етапах існування пам'ятки їх прикрашали різьбленим геометричним візерунком у вигляді заштрихованих трикутників, ромбів, зигзагів. У багатьох випадках

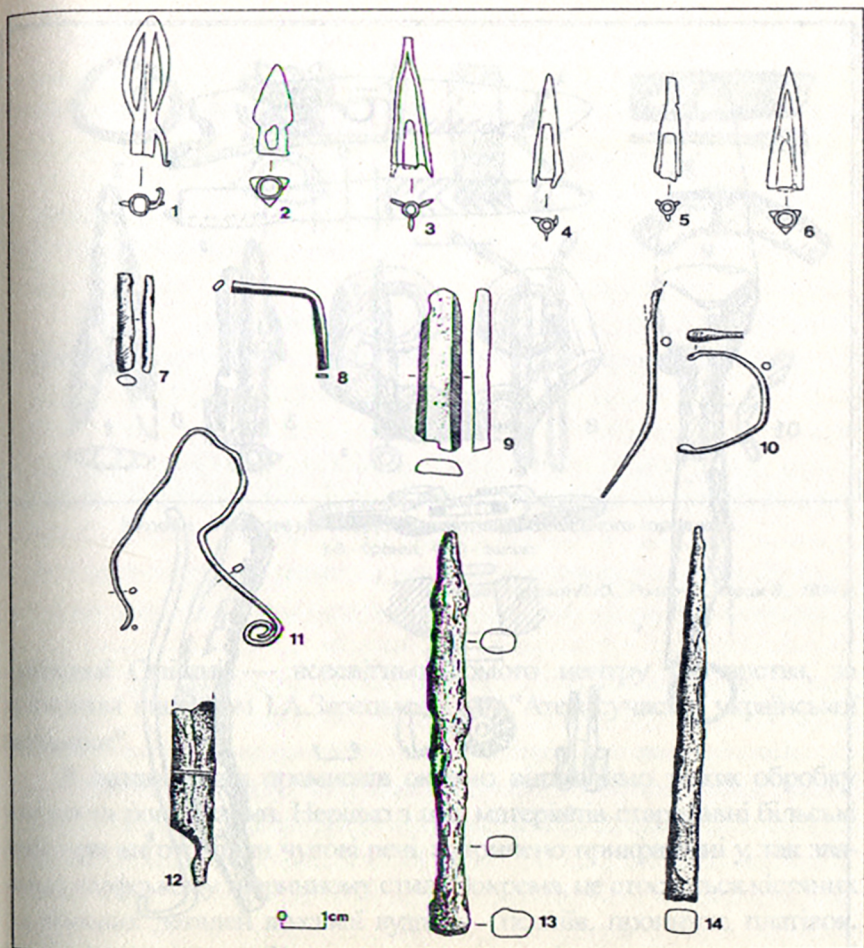

різьблені лінії заповнювалися білою, рідше жовтою пастою. Значна частина таких візерунків мала в основі календарні чи піктографічні мотиви. Технічні ж вироби репрезентовані тиглями, лячками, які пов'язані з металообробним виробництвом, фрагментами великих сит для сушіння, а також численними пряслицями — керамічними грузиками чи важками до веретен і ткацьких верстатів, катушками тощо. До речі, ці знахідки є й надійним свідомством поширення на Більському городищі ткацького виробництва.

Своєрідним феноменом керамічного комплексу Більського городища є наявність у його складі досить репрезентативної групи дрібної культової керамічної пластики — численних антропо-, зоо- та орнігоморфних статуєток, окремих виробів у вигляді хлібців, зерен та плодів домашніх рослин, про які йшлося вище. Унікальними у їх складі є фігурки із зображенням тяглогового бика та його упряжі, моделі ярма, дишла, рала. Великою групою представлені уламки та цілі форми мініатюрного посуду, що здебільшого повторював розповсюджені типи вжиткових посудин. Призначалися такі вироби переважно для відправлення культових потреб під час релігійних свят чи задля пожертв на домашніх вівтарях. Не виключено, що частина їх використовувалася й для ігор дітьми. Принаймі для цього слугували, поряд з овечими кісточками-астралами з нарізаними позначками й свердлинами (гральні кістки), невеликі керамічні кружечки, виточені зі стінок ліпних та кружальних посудин.

Дрібна керамічна пластика Більського городища знайшла традиційне продовження у культовій кераміці роменської культури — літописних сіверян Середнього Поворскля, насамперед, у пластиці Опішнянського і Глинського городищ, дрібних керамічних поробках доби Київської Русі цього мікрорегіону. Далі її розвиток простежується у керамічному розмаїтті продукції гончарів пізньосередньовічного Опішного, на сьогодні — керамічній пластиці й іграшках

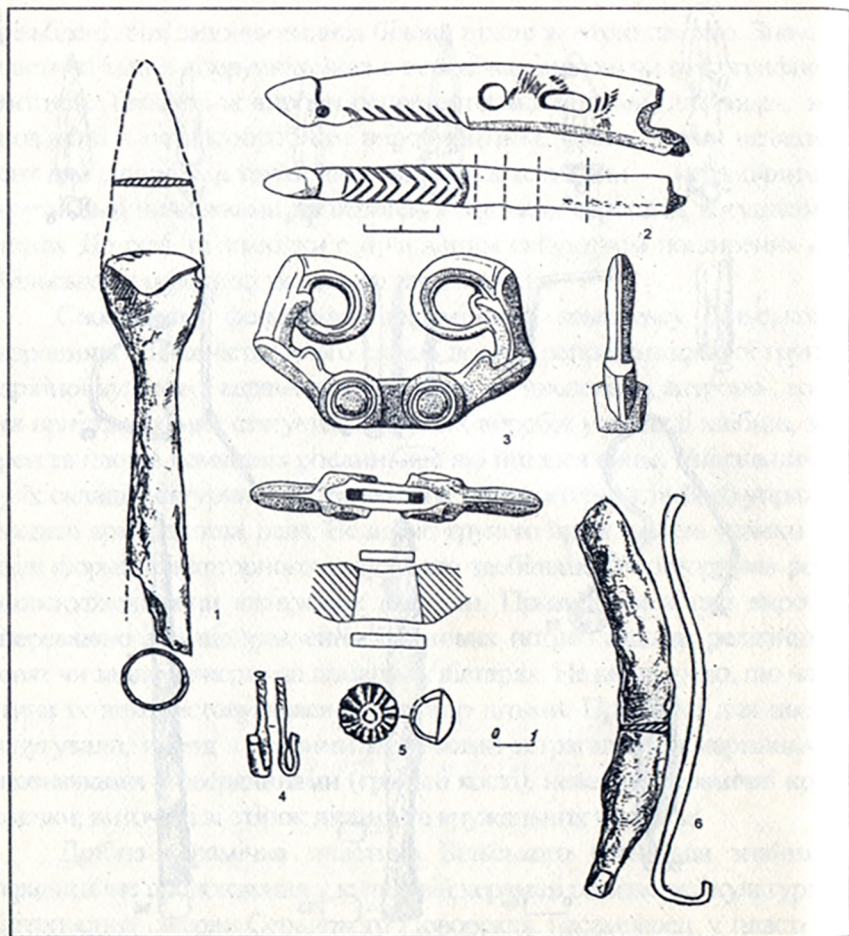

Західне укріплення Більського городища. Знахідки.

1-7, 9-11 - бронза, 8 - кістка, 12-14 - залізо.

Розвідки Мурзіна В.Ю., Ролле Р., 1993-1994 рр.

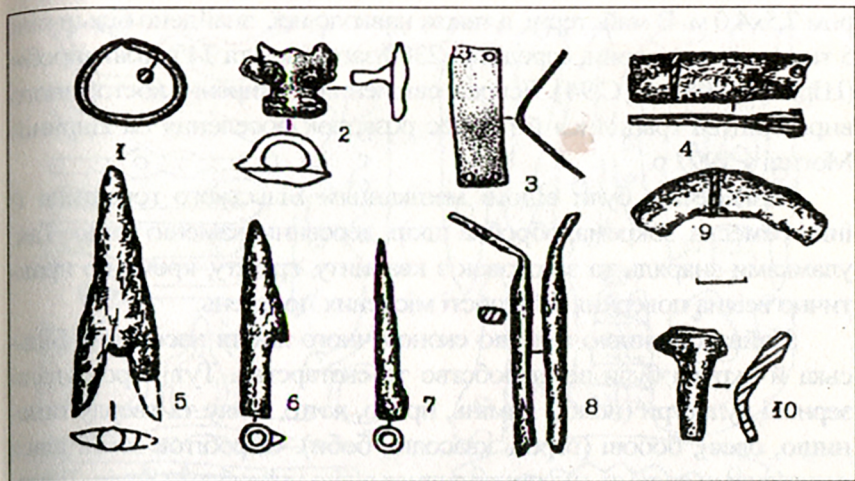

Речі з Більського городища.
1,6 - залізо; 2 - кістка, 3-5 - бронза.

Розвідки Ролле Р., Херца В., 1992-1993 рр.

Вироби, знайдені на Східному укріпленні Більського городища.
1-3 - бронза, 4-10 - залізо.

Розвідки Мурзіна В.Ю., Ропле Р., Херца В., 1994 р.

сучасної Опішні — всесвітньовідомого центру гончарства, за образним висловом І.А.Зарецького, — "Атен сучасної української кераміки".

З інших видів промислів окремо відзначимо також обробку кістки та рогу тварин. Нерідко з цих матеріалів стародавні більські майстри виготовляли чудові речі, витончено прикрашені у, так званому, скіфському тваринному стилі. Зокрема, це стосується кістяних та рогових деталей кінської вузди — псаліїв, пронизок, платівок. Верхня частина псаліїв, наприклад, часто оформлювалася у вигляді стилізованої голівки хижого птаха, коня, або лося, а нижня — копита тварини. На території Східного укріплення було виявлено залишки косторізної майстерні. Вона розміщувалася у зрубній будівлі розмі-

ром 7,5х4,0 м. В майстерні, а також навколо неї, знайдено більш ніж 5 тисяч кісток тварин, серед них 2300 заготовок та 74 готові вироби (Шрамко, 1987. — С.94). Яскраві свідчення поширення косторізного виробництва трапилися й під час розкопок поселення на Цариній Могили у 1997 р.

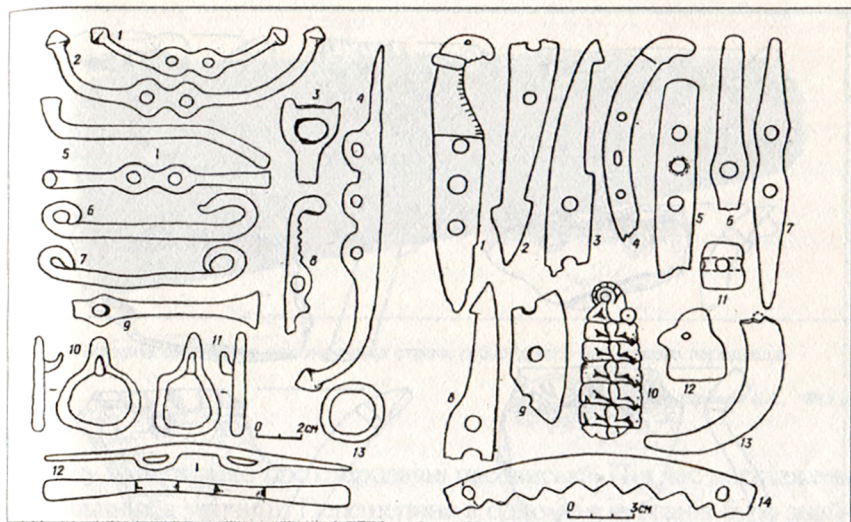
Безперечно, були відомі мешканцям Більського городища й інші ремесла, зокрема, обробка шкір, деревини, каменю тощо. Так, уламками знарядь та заготовок з кварциту, граніту, кременю практично всяна поверхня більшості місцевих поселень.

Найважливішою гранню економічного життя населення Більська й округи були землеробство та скотарство. Тут вирощували зернові культури (полбу, ячмінь, просо, жито, м'яку та тверду пшеницю, овес), бобові (горох, квасолу, боби). Обробіток землі вівся дерев'яними ралами, що приводилися в дію упряжками волів. Допоміжні роботи, пов'язані з обробітком землі, виконувалися мотиками. Хліб збирали за допомогою залізних кіс та серпів. Зерно зберігали в господарських ямах чи великих горщиках-зерновиках, античних амфорах. Борошно отримували, розтираючи зерно на кам'яних зернотерках, уламки яких (навіть досить значних за розмірами) часто зустрічаються при розкопках та за випадкових обставин.

Про садівництво розповідають знайдені на городищі зернятка яблук, а на навколишніх пам'ятках скіфського часу зафіксована також наявність груш, терену, черешні (Моруженко, Янушевич, 1984; Шрамко, 1987. — С.83-88). Вірогідно, що досить значні площі навколо внутрішніх укріплень городища, деякі вибалки та долини струмків були повністю зайняті розлогими садками та городами. Вони перемежовувалися випасами на схилах і в заплавах невеликих водних артерій.

Для характеристики скотарства важливими є остеологічні матеріали, знайдені у Більську. Вони були науково опрацьовані свого

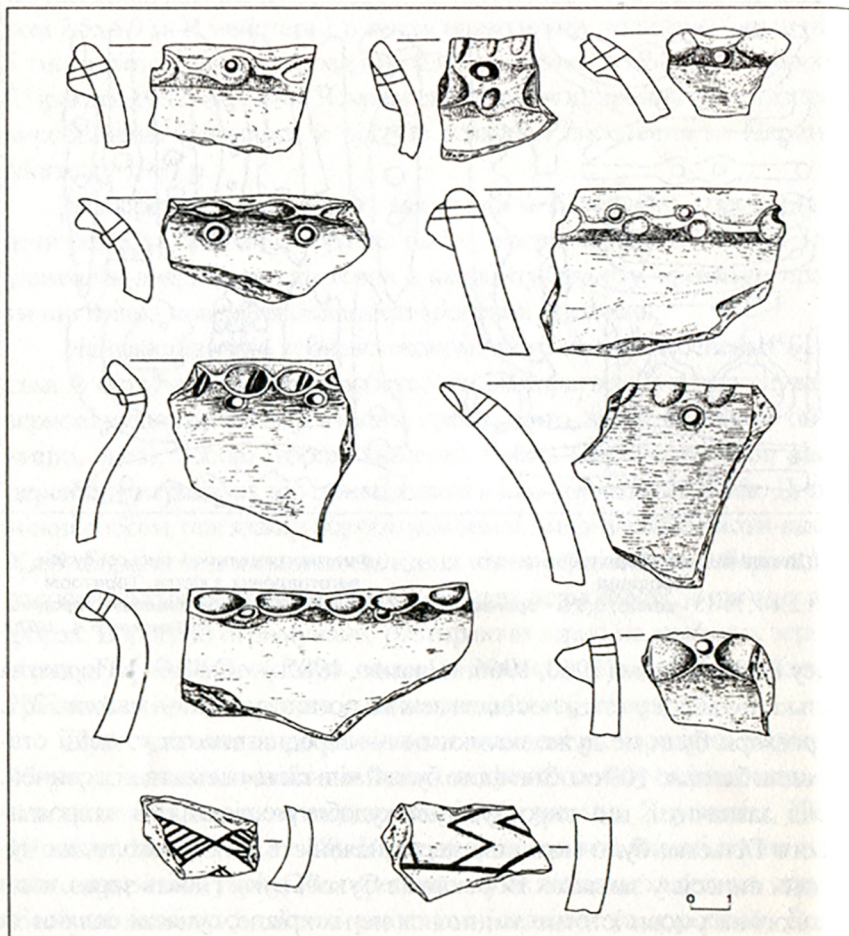

Деталі кінської вузди з Більського
городища.
1, 2, 4-7, 10-13 - залізо; 3, 8, 9 - бронза.

Фрагменти деталей кінської вузди,
виготовлених з кістки. Територія
Західного й Східного Більських городищ.
За Шрамком Б.А., 1987 р.

часу В.І.Цалкіним (1960, 1966; Шрамко, 1987. — С.88-91). Перше за кількістю місце у стаді посідала велика рогата худоба — майже 52%. Її розміри були не дуже великими — середня висота у холці становила близько 109 см. Значною була й кількість овець та кіз, свиней. Слід зазначити, що вирощування худоби мешканцями стародавнього Більська було можливе через наявність у його околицях чужових випасів у заплавах Ворскли та Сухой Груні. Навіть зараз, коли екологічні умови істотно змінилися не на краще, сучасні селяни та місцеві колективні господарства утримують тут багато тисяч голів різноманітної худоби і мають невичерпні можливості для розширення стада. За результатами розкопок сподіваємося отримати й децю

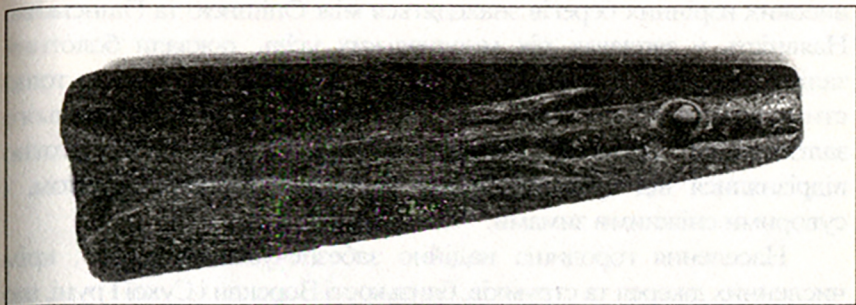

Уламки вінець ліпних горщиків та стінок черпаків з Більського городища.

Розвідки Ролле Р., Херца В., 1993 р.

Ливарна формочка наконечника стріли із Західного Більського городища.

Знахідка Шрамка Б.А., 1993 р.

ширшу інформацію про стародавні пасовиська. Під час досліджень могильника в урочищі Перещепине в одному з курганів було знайдено кістяк теляти, що правив за напутню їжу. Серед його залишків знаходився майже неушкодженим пересохлий вміст шлунку. Рослинність збереглася дуже добре, тому її фаховий ботанічний аналіз, що проводиться сьогодні, може дати цікаві результати.

Напевне, розвиток господарства і буяння життя на городищі не могли не забезпечуватися природними ресурсами. Хоча б про кілька із них слід нагадати читачеві. Це, передусім, наявність значних площ чорноземів на вододілах і по краях високих терас навколишніх рік, перемезованих з ділянками підзолистих лісових ґрунтів. Останні у давнину вкривали густі дубово-грабові ліси, які виявилися надійним джерелом палива і будівельних матеріалів. Ще й сьогодні заповідні діброви, майже впритул підходячи до городища, зберегли острівці своєї минулої величі посеред Великого укріплення. Місцеве керамічне виробництво розвивалося на базі чи не найкращих у Поворсклі покладів пластичних гончарних глин, виходи яких під кручами

високих корінних берегів знаходяться між Опішнею та Глинським. Наявність у заплавах рік мисливських угідь, поклади болотних залізних руд вище за течією Ворскли, крейдяні відкладення тощо стимулювали економічний розвиток цього міського центру раннього залізного віку. До того ж, кліматичні умови VII-III ст. до н.е. істотно відрізнялися від сучасних більш вологими весною та літом, і суворими сніжними зимами.

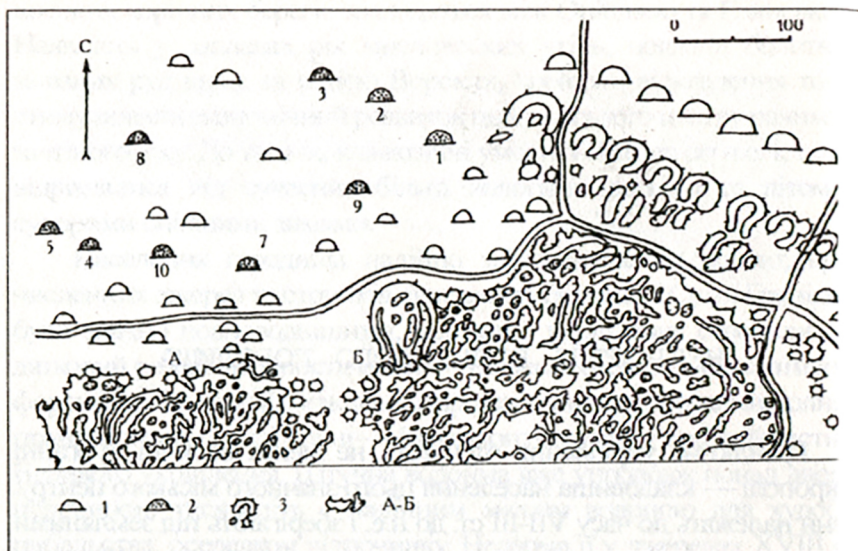
Населення городища надійно забезпечувалося водою; крім численних джерел та струмків, близькості Ворскли і Сухой Груні, що були значно повноводнішими, мешканці укріплення створили додатковий резерв водопостачання — Більське озеро, — перегативши фортифікаційними й, можливо, гідротехнічними спорудами долину правої притоки Сухой Груні — Більського струмка у західній частині Великого укріплення. Штучна водойма вже упродовж понад двох з половиною тисячоліть є надійним місцем водопою для худоби, рибальства, осередком відпочинку. Недарма її у джерелах XVIII ст. називають озером, підкреслюючи давнє походження водойми.

НЕКРОПОЛІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Грандіозне укріплення оточують не менш величні курганні некрополі — кладовища населення цього значного міського центру. Вони належать до часу VII-III ст. до н.е. і зберігають під земляними насипами залишки поховань жителів городища і округи. Курганні некрополі Більського городища розташовані на захід, південний захід і південь від Великого укріплення. Це могильники в урочищах Скоробір, Осняги, Марченки, Саранчеве поле та Перещепине. На початку XX ст. тут нараховувалося понад 1000 курганів різної висоти — від 0,5 до 3-4 м. На сьогодні, за неповними даними картографування, ця кількість не перевищує 600 збережених насипів. Як вже зазначалося, на території Більського городища знаходяться також і чотири окремі курганні могильники, пов'язані із життєдіяльністю селищ в межах Великого укріплення, — могильники "А", "Б", "В" та "Г" у складі 7, 17, 2 і 3 насипів. До пам'ятки тяжіють і лівобережні ворсклинські некрополі скіфської доби біля сіл Деревки (група Опішлянки і Вітової Могили) та Лихачівки (група Розритої Могили). У складі останньої збереглися рештки чи не найвеличнішого кургану округи — на сьогодні майдану — Розритої Могили, пош-

Курганный некрополь в урочище Скоробир.

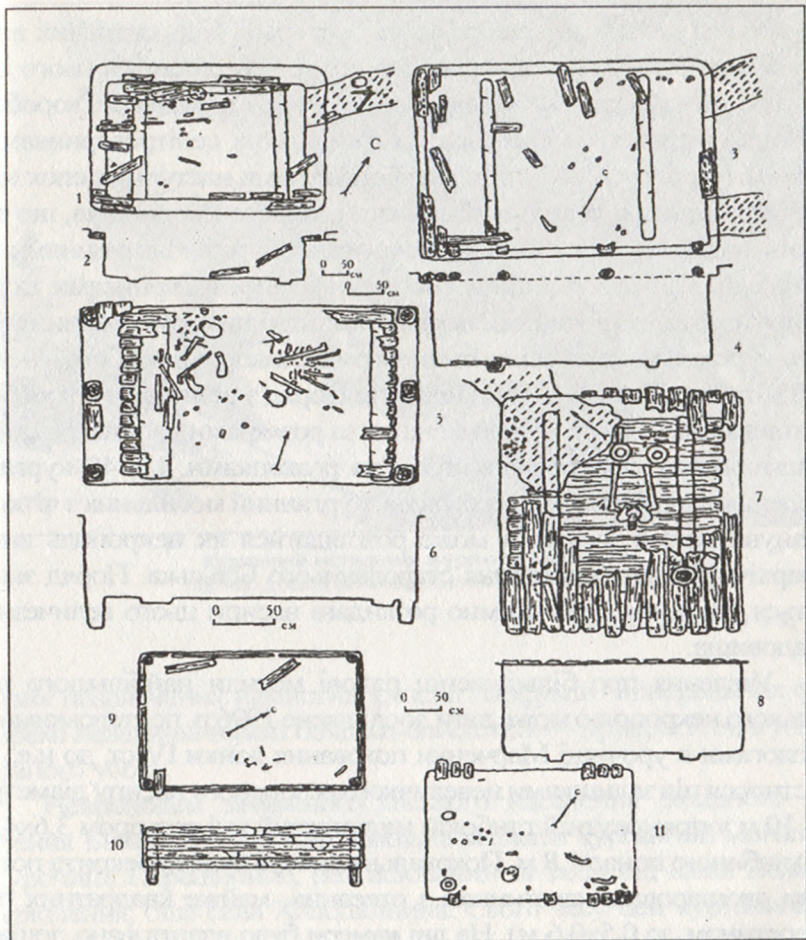
План за раскопками Шрамка Б.А., 1965, 1972 гг.

1 - курганы; 2 - исследованные курганы; 3 - майданы; 4 - майданоподобные споруди Малого (А) и Великого (Б) Скоробору.

кодженого селітроварниками у другому десятилітті XVII ст. та спорудженням складів російської армії на початку XVIII і XIX ст. Висота останця цього кургану складала близько 11 м, діаметр розтягнутих промисловиками селітри залишків насипу перевищував 110 м.

Найбільшим некрополем Більського городища є могильник в урочищі Скоробір, до якого тяжіють згруповані більш компактно некрополі в урочищах Осняги, Марченки, віддалені від них кургани на Саранчевому полі, невеликі групи насипів на захід від колишнього хутора Марченки. Кількісно це скупчення курганів свого часу перевищувало 800 насипів. Кургани розташовані довгими ланцюжка-

Курганный некрополь в урочищі Скоробір.
Плани поховань курганів №№ 17, 18, 22-24.

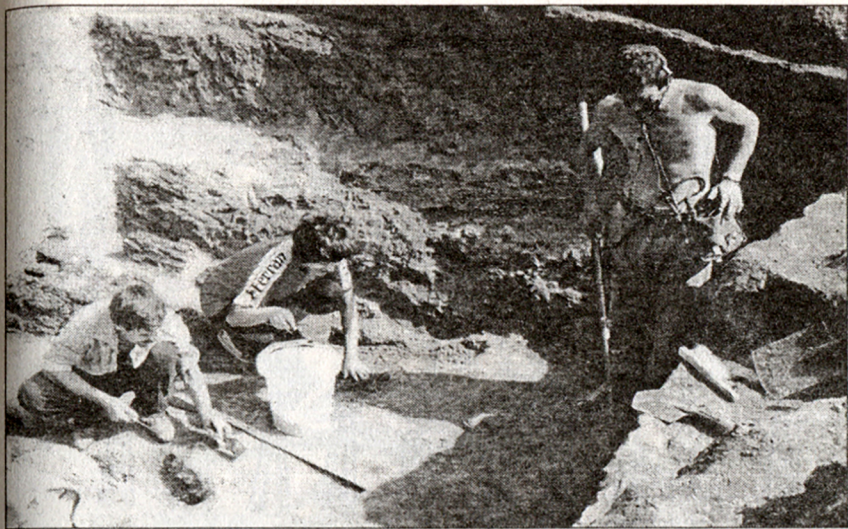
Розкопки Шрамка Б.А., 1975 р.

ми, оточені меншими насипами, вздовж трьох ледь помітних вибачок, утворених стародавніми дорогами. Завершенням цього некрополю на південному заході був величний комплекс Скоробору. Сьогодні від нього збереглися рештки зритих селітроварниками у 1613-1617 рр. і у XVIII ст. та скарбошукачами наступних епох кількох величезних курганів — Великого і Малого Скороборів, що рясніють видовженими підвищеннями валів бургів, заглибинами, залишками останців колишніх насипів, вкритих чагарниками та рідкісною степовою рослинністю. Про масштаб цих зруйнованих свого часу курганів можуть свідчити розміри Великого Скоробору — 300х320 м та його площа — понад 2,2 га. Поряд з рештками Скоробору розташована й група значно менших за розмірами насипів, частково пошкоджених селітроварництвом та розкопками. Це 40 курганів, зведених ланцюжками у п'ять рядів. Курганний могильник з чіткими планувальними засадами може розглядатися як некрополь вищої ієрархічної групи населення стародавнього Більська. Поряд знаходяться численні, безсистемно розкидані насипи цього величезного кладовища.

Уявлення про більш-менш рядові могили найбільшого приміського некрополю може дати досліджене 1996 р. полтавськими археологами в урочищі Марченки поховання жінки IV ст. до н.е., яке містилося під залишками невеличкого розораного насипу діаметром до 10 м у прямокутній глибокій материковій ямі розміром 3,6х4,2 м та глибиною понад 1,8 м. Поховальна камера була перекрита потужним двошаровим накатником з отесаних, майже квадратних плах (перетином до 0,5х0,6 м). На дні камери було влаштовано дощатий настил. Оскільки поховання виявилось пограбованим у давнину та за доби пізнього українського середньовіччя, дослідники натрапили лише на рештки напутнього інвентаря — частину розвалу античного кружального плека, кілька бронзових наконечників стріл, склопас-

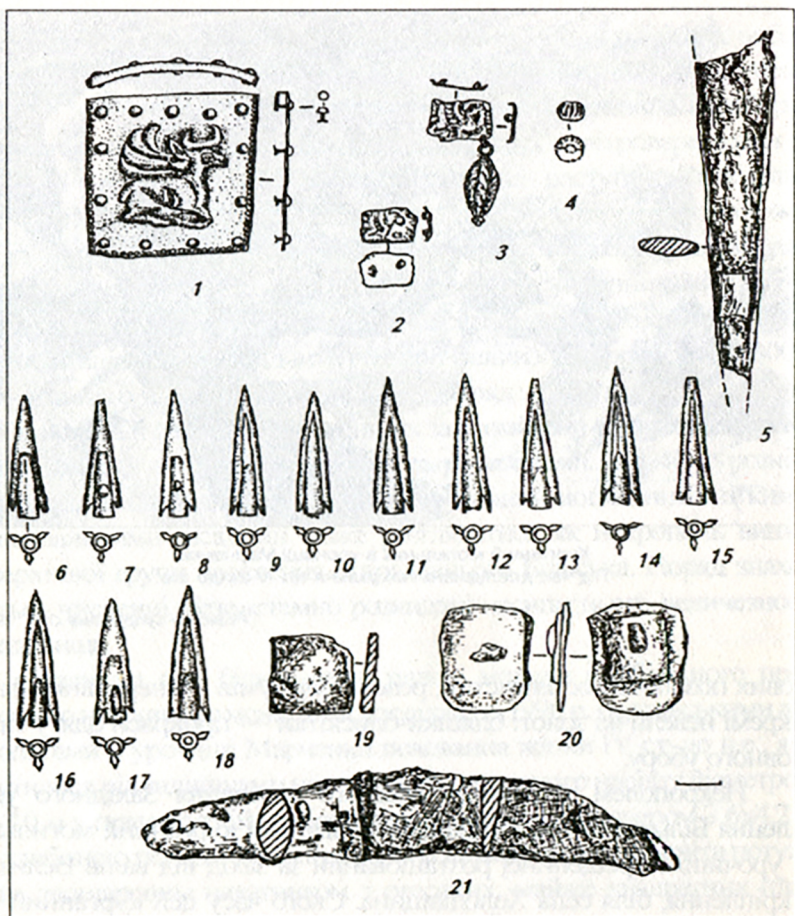
Курганный могильник в урочищі Марченки.
Під час досліджень поховання кін. V ст. до н.е.

Розкопки Супруненко О.Б., 1995 р.

тових позолочених намистин, розсип парфумів - мінеральних фарб, окремі невеличкі золоті бляшки-блискітки — прикраси одягу та головного убору.

Некрополем заможного міського населення Західного укріплення Більського городища можна вважати курганный могильник в урочищі Перещепине, розташований за захід від валів Великого укріплення, біля села Холодівщина. Свого часу цей курганный могильник нараховував понад 150 насипів. Найбільші кургани за висотою й сьогодні тут перевищують позначки у 2,5-4,0 м. Українсько-німецька експедиція протягом 1992-1998 рр. зосередила свої зусилля саме на вивченні цієї небуденної пам'ятки. В результаті розкопок

Курганный могильник в урочищі Перещепине.

Інвентар поховання кургану № 2/1993 2-ї пол. V ст. до н.е.

1 - золота обивка дерев'яної чаші; 2,3 - золоті уламки калафа; 4 - пастова намистина; 5 - вістря залізного меча; 6-18 - бронзові наконечники стріл; 19,20 - залізна та бронзова плитівки від панцира; 21 - залізний ніж з дерев'яною ручкою.

Розкопки Мурзіна В.Ю., Полле Р., Скорого С.А., 1993 р.

Курганный некрополь в урочищі Перещепине.

Платівка — золота обивка від дерев'яної чаші з кургану № 2/1993.

Фото Полле Р., 1993 р.

досліджено ряд курганів, серед яких досить цікавим виявився насип №2/1993 р.

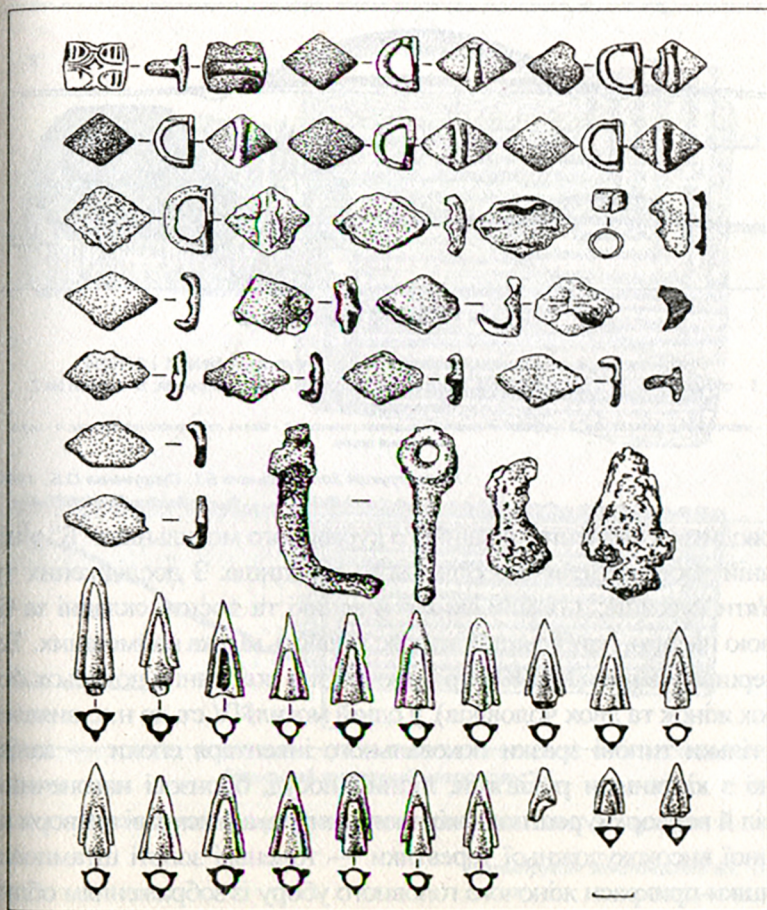
Насип кургану висотою 1,8 та діаметром 30 м був споруджений зі шматків дерну овальної і прямокутної форми, насипаних хаотично, і розділявся трьома прошарками, — вірогідно, мулястими креπίдами. Під насипом у центрі було досліджене єдине поховання, здій-

снене у дерев'яному склепі, спорудженому у прямокутній ямі з дромосом — вхідним коридором. Яма була орієнтована з півночі на південь і мала розміри 3,4x2,5x0,8 м. Дромос довжиною 3,9 та шириною 1,6-2,1 м прилягав до ями з півдня. Стінки ями були обшиті дошками, розміщеними горизонтально. Дошки укладалися вздовж коротких стін ями, розпираючи довгі поздовжні дошки, і таким чином забезпечували стійкість конструкції. Довжина найбільших дощок становила понад 6 м, ширина — 0,2 м. Підлогу склепу також було викладено з дощок, що спиралися на спеціальні підмостки, які, в свою чергу, були зафіксовані у виритих у долівці канавках. Склеп було перекрито впоперек 12 дерев'яними колодами діаметром близько 0,4 м, що лежали на стінках ями. У стінці дромоса влаштовано нішу, де містилося дерев'яне блюдо із напутніми дарами до потойбічного світу — жертвовною їжею (голова, частина туші й кінцівки коня), залізний ніж. Неподалік від цього місця знайдено фрагмент леза залізного меча, платівки від панцира, уламки залізних вудил та псаліїв від упряжі коня, фрагмент намистини. Біля входу до поховальної камери виявлено ще три пари псаліїв та двоє вудил. Трохи далі знаходилися пряжка кінської підпруги та бронзовий наконечник стріли. При дослідженні простежені сліди трьох пограбувань могили різних епох. Шукачі скарбів практично зрили заповнення поховальної камери, де знаходилося парне поховання заможних чоловіка й жінки. У грабіжницьких ходах все ж трапилися окремі знахідки, які свідчили про досить багатий напутній інвентар похованих. Це не тільки бронзові наконечники стріл, уламки античних амфор, а й рештки платівчастого захисного обладунку з бронзових та залізних платівок, золота обкладка дерев'яної чаші із зображенням оленя, фрагменти золотого обідка калафа - жіночого головного убору тощо. Поховання було здійснене у другій половині V ст. до н.е.

Спільними зусиллями археологів Гамбурга, Києва і Полтави

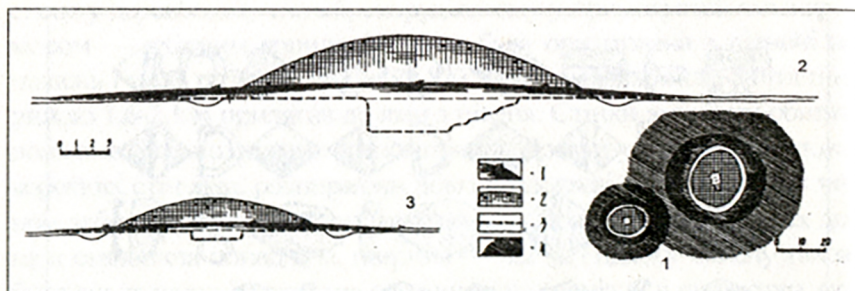

Курганный могильник в урочищі Перещепине.

Предмети поховального інвентаря з кургану № 2/1995: бронзові бляшки - прикраси вузди, уламки залізного псалія, бронзові наконечники стріл I-ї пол. - сер. V ст. до н.е.

Розкопки Мурзіна В.Ю., Ролле Р., Білозора В.П., 1995 р.

Більський курганний некрополь "Б".

Реконструкція первісного вигляду насипів курганів №№ 1 і 2/1994.

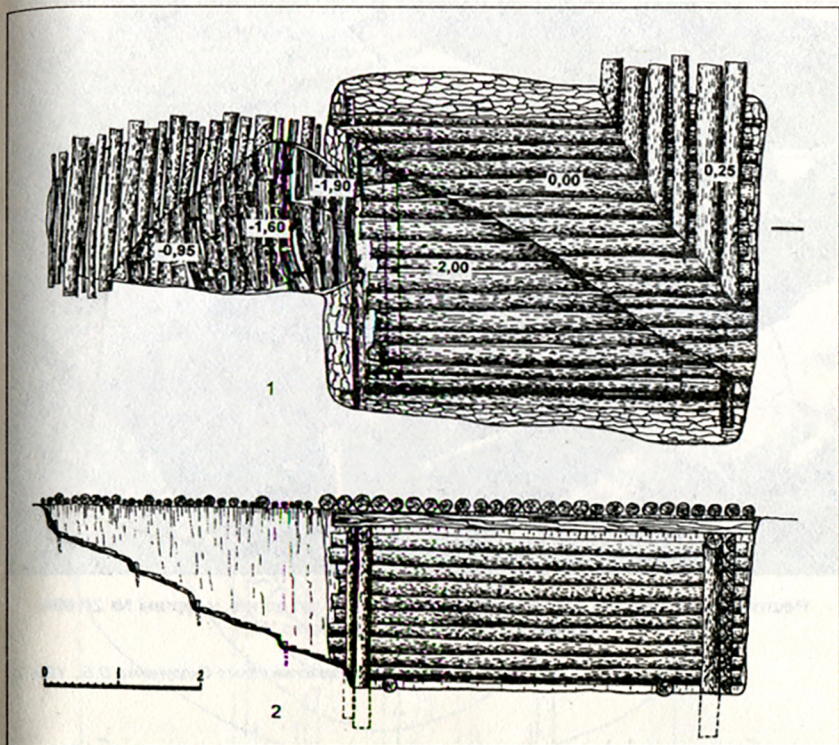
1 - схема взаємного розташування курганів; 2 - курган № 1, реконструкція; 3 - курган № 2, реконструкція.

1 - насип перед розкопками; 2 - первісний насип з кільцевим ровиком; 3 - рівень похованого чорнозему; 4 - зона вибирання дерну.

Реконструкція Золотницького Б.І., Супруненко О.Б., 1996 р.

проводиться вивчення окраїнного курганного могильника "Б" у південній частині Великого Більського городища. З досліджених тут дев'яти курганів, з-поміж яких є й великі та досить складні за будовою насипи, найбільший інтерес являють кілька найменших. Так, у першому з них (№2/1994 р.), що містив поховання чотирьох осіб (двох жінок та двох чоловіків), у одній могилі IV ст. до н.е., виявлені не тільки типові зразки поховального інвентаря епохи — залізні ножі з кістяними руків'ями, ліпний посуд, бронзові наконечники стріл й ворворки, рештки шкіряного шнура, а й яскраві витвори античної високохудожньої торевтики — тоненькі золоті штамповані бляшки-прикраси жіночого головного убору із зображенням обличчя Діоніса - бога виноградарства та вакхічних містерій. На думку ряду дослідників, саме цей бог чи його місцевий аналог широко шанувався населенням стародавнього Більська. У цьому плані цікавим є й зауваження Геродота про проведення періодичних свят культу

Більський курганний некрополь "Б".

Реконструкція склепу поховання в кургані № 1/1994 V ст. до н.е.

Реконструкція Золотницького Б.І., 1996 р.

Діоніса з вакханаліями у місті Гелоні, розташованому у глибинних просторах східноєвропейського лісостепу.

Інший курган (№3/1994 р.) містив поховання, здійснене у підбої степового типу. Вхідна яма прямокутної форми, розмірами 2,8х1,4 м

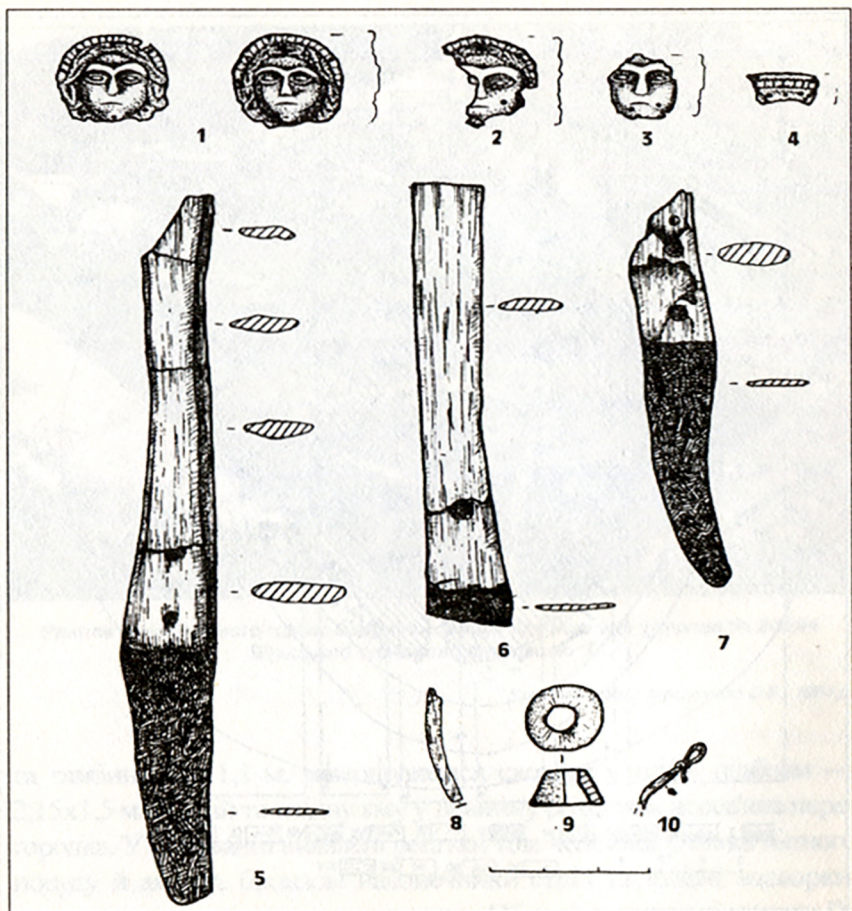

Рештки пошкодженого грабіжниками поховання IV ст. до н.е. у кургані № 2/1994 Більського курганного некрополю "Б".

Розкопки і фото Супрунєнка О.Б., 1994 р.

та глибиною у 1,1 м, завершувалася схожим у плані підбосом — 2,15x1,5 м. Підбій та вхідну яму у давнину розділяла дерев'яна перегородка. У похованні виявлені рештки тіла чоловіка, уламки ліпного посуду й амфор, бронзові наконечники стріл та залізні ворворки, уламок наконечника на спис чи меча. Обидві досліджені могили IV ст. до н.е., за інвентарем, невидлячись на особливості поховальних споруд і тяжіння до різних культурних традицій — лісостепових та степових відповідно, надзвичайно близькі між собою. Отже, вони у певній мірі відбивають певні тенденції етнічного розвитку

Знахідки з поховання кургану № 2/1994 Більського курганного некрополя "Б".

1-4 - золото; 5-7 - залізо, кістка; 8 - береста; 9 - бронза; 10 - шкіра.

Розкопки Супрунєнка О.Б., 1994 р.

населення Більського городища на фінальному етапі його існування.

Двоє останніх описаних поховань виявилися також пограбованими, як і переважна більшість (98 відсотків) всіх поховальних комплексів Більських некрополів. Могили співплемінників грабувалися не тільки за скіфської доби. Наступним етапом їх нищення стали буремні часи пізнього середньовіччя, коли прикордонні землі Речі Посполитої стали ареною грандіозної селітровидобувної діяльності. Після випадкових знахідок наприкінці XIX ст. тут знову розгорівся справжній "сплеск" скарбошукацтва. Тож виявити справді непорушене (незаймане) поховання годі сподіватися навіть археологам. Але вивчення більшості пограбованих комплексів розкриває чимало нових фактів, важливих свідчень для наукових реконструкцій.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ БІЛЬСЬКА

На завершення необхідно зупинитися на історичній інтерпретації цієї пам'ятки. Але, звертаючись до даної проблеми, ми маємо пам'ятати, що виникнення Більського городища у своєму закінченому вигляді було дещо розтягнутішим у часі. Найраніші матеріали — кінця VIII та початку VII ст. до н.е., виявлені на Західному укріпленні. За своїми загальними рисами Східне укріплення має бути дещо молодшим, проте й на його території знайдено окремі речі, що можуть бути віднесеними до VII ст. до н.е. Спорудження валів Великого Більського городища датуються VI ст. до н.е., а Куземинське укріплення прибудоване до них не раніше середини - кінця V ст. до н.е.

Ще у 1930-ті рр. відомий дослідник старожитностей Східної Європи професор В.М.Щербаківський, один з визнаних наукових авторитетів української діаспори, запропонував пов'язати з Більським городищем Геродотову згадку про місто Гелон, яке знаходилося у землі будинів. "Кожна частина його муру, — розповідає про місто Геродот, — має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів... А гелони — це первісно елліни, що виселилися з

емпоріїв і оселилися з будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами. А будини користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будини — тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю та споживають збіжжя, і є в них сади, і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся" (Геродот, IV. — 108-109).

Багато хто з відомих археологів (М.І.Артамонов, Б.М.Граков, Б.О.Рибаков), як і В.М.Щербаківський, намагалися співставити цей опис з археологічними реаліями Більського городища. Найбільш послідовним прихильником цієї думки є Б.А.Шрамко, який присвятив аргументам на її користь не одну сторінку своїх праць. Головними доказами, на його думку, є такі. Розміри, що вказані Геродотом, майже збігаються з довжиною валів Великого Більського городища. Певні відмінності у культурі мешканців Східного та Західного укріплень дозволяють припускати, що у межах одного городища жили різні за походженням народи ("будини та гелони").

Головним опонентом Б.А.Шрамка була В.А.Іллінська (Ильинская, 1977). Вона, насамперед, зазначала, що культура жителів давнього Більська є єдиною, і пов'язана, за своїми витоками, із землеробською культурою Правобережного лісостепового Подніпров'я. Вона не може мати нічого спільного з культурою будинів, які, за Геродотом, були лісовими мисливцями та збирачами. Та й на еллінізованих гелонів ці мешканці не дуже схожі. Деякі розбіжності у загальній культурній характеристиці Східного та Західного укріплень вона схильна була пояснювати не так етнічними — співжиттям гелонів та будинів, як хронологічними — наявністю на Західному укріпленні більш ранніх шарів, — причинами. Певний сенс у її зауваженнях, безперечно, є. Не випадково історичні конструкції Б.А.Шрамка зазнали з часом певних змін. Якщо раніше він пов'язував з гело-

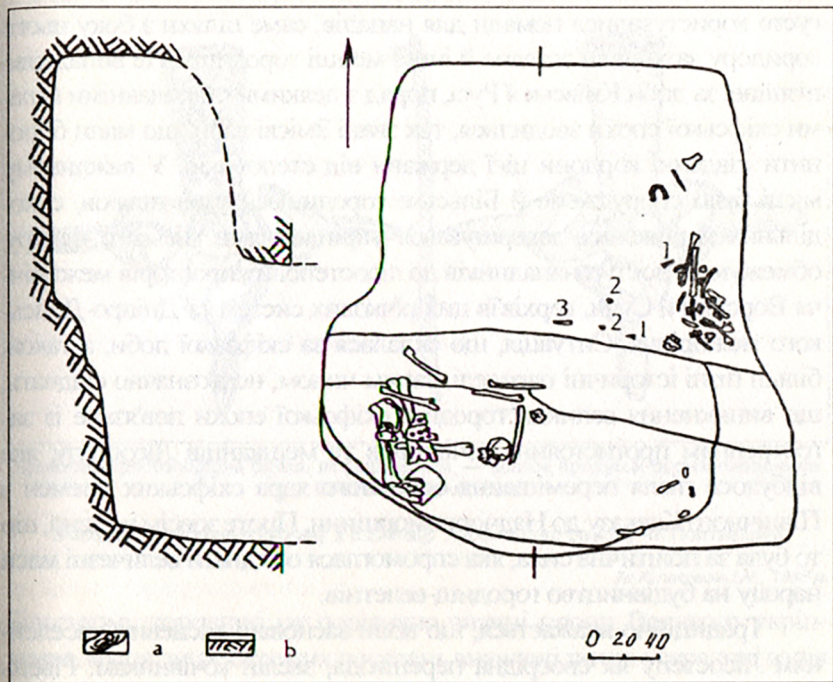

нами Західне укріплення, а Східне "віддавав" будинам (Шрамко, 1975), кількома роками по тому він вже вважає, що Західне укріплення було заселене вихідцями з правого берега Дніпра, ймовірно, неврами, а Східне — мішаною гелон-будинською громадою (Шрамко, 1987. — С.162-163). Ці коливання у поглядах основного поборника "гелонської" гіпотези зайвий раз доводять, що говорити про остаточне вирішення цього складного питання ще рано. Необхідні нові, великі за обсягом та систематичні за характером дослідження Більського городища, які під силу лише значному колективу науковців. Якщо рахувати за можливі сучасні масштаби досліджень, то невивчених площ, наявних пам'яток та об'єктів у складі грандіозного комплексу залишиться майбутнім науковцям ще на кілька сот років.

Одне з перших завдань — уточнення хронологічного співвідношення різних складових частин комплексу городища та їх функціональних особливостей. Це потребує не тільки широких розкопок, а й використання сучасних методів досліджень, які через ряд об'єктивних обставин досі були не дуже популярними чи фінансово незабезпеченими. Наприклад, й до сьогодні ще не проводилася спеціальна, з огляду на потреби археології, аерофотозйомка городища та прилеглих районів. Ще не досить значними є досліджені площі на Західному укріпленні, майже не велися роботи на поселеннях території Великого Більського городища і найближчої його округи. Лише починають вивчатися пам'ятки післяскіфської доби в межах археологічного комплексу.

Ці роботи є актуальними й для вирішення іншого важливого питання. Виникнення у VI ст. до н.е. кількох великих городищ (саме цим часом датується побудова оборонних споруд Великого Більського городища, що об'єднали окремі укріплення, а разом з ним і ранні матеріали Ходосівського та інших городищ) потребує пояснення цього феномену.

Більський курганний некрополь "Б"

План і перетин поховання кургану № 3/1994 IV ст. до н.е., здійсненого за степовим обрядом.
1 - бронзові вістря стріл; 2 - залізні ворворки; 3 - фр-т залізного виробу. А - рештки дерева; В - материк.

Розкопки Мурзіна В.Ю., Ролле Р., Скорого С.А., 1994 р.

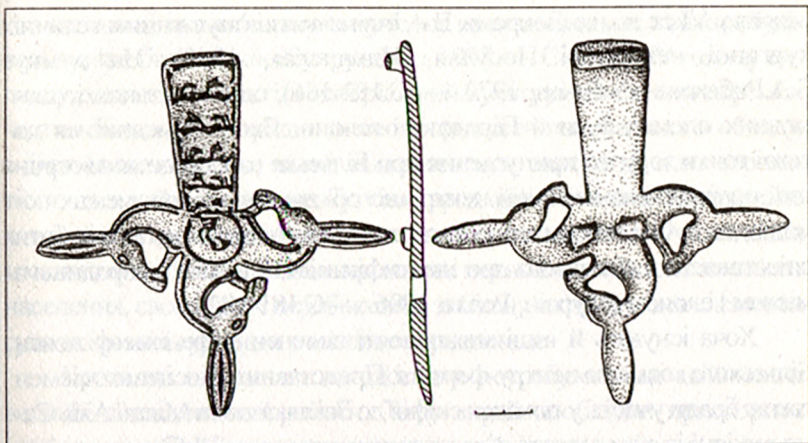
Всі вони, — в тому числі Більське, були зведені на порубіжжі Степу та Лісостепу, де з давніх-давен точилася запекла боротьба місцевого землеробського населення і кочових племен. Ходосівське городище прикриває Дніпровську переправу, що мала стратегічне значення. Відомо, що вздовж лівого берега Дніпра далеко на північ заходив своєрідний "коридор". Саме цим коридором часто-

густо користувалися номади для нападів, саме шляхи з боку цього коридору захищали згадане й інші, менші городища. Не випадково пізніше, за доби Київської Русі, поряд з деякими стародавніми валами скіфської епохи зводилися, так звані Змієві вали, що мали боронити південні кордони цієї держави від степовиків. У важливому місці було споруджене й Більське городище. Вузол шляхів, суходільних й річкових, завершувався укріпленнями міського центру, обмежуючи доступ нападників до лісостепових просторів межиріччя Ворскли й Сули, верхів'їв цих річкових систем та Дніпро-Донського межиріччя. Ситуація, що склалася за скіфської доби, а також більш пізні історичні паралелі, таким чином, недвозначно свідчать, що виникнення великих городищ скіфської епохи пов'язане із загостренням протистояння кочівників та мешканців Лісостепу, яке відбулося після переміщення основного ядра скіфських племен з Північного Кавказу до Надчорноморщини. Проте зовсім не ясно, що то була за політична сила, яка спромоглася об'єднати величезні маси народу на будівництво городищ-велетнів.

Традиційно вважається, що вони засновані місцевим населенням Лісостепу як своєрідна перешкода, заслін кочівникам. Рівень соціально-економічного розвитку тубільного населення дозволяє припускати, що за скіфської доби на цій території вже виникли окремі ранньополітичні утворення, своєрідні князівства (Павленко, 1994. — С.150-154). Але вони були ще досить аморфними і нестійкими, оскільки поступово частина лісостепових порубіжних територій підпадає під безпосередню владу скіфів-кочівників. Зокрема, це стосується Києво-Черкаського регіону. Тому, імовірно, що великі городища могли бути засновані самими скіфами як своєрідні опорні пункти для підкорення лісостепових районів. На цю думку наводять деякі особливості планування городищ, а саме наявність великих ділянок, де місцями відсутні залишки домобудівництва. На

Бронзова хрестоподібна бляха, як вважається, — зразок продукції бронзолivarників Більського городища.

Знахідка з поховання кургану в с.Єнківці Лубенського району на Полтавщині.

За Кулатовою І.М., 1988 р.

Більському городищі **це** порівняно значні площі Великого укріплення, місця лише окремих поселень виявлені також усередині валів Ходосівського та інших городищ. Така ситуація мимоволі нагадує про своєрідні міста **кочівників** середньовіччя, які займали велику площу, забудовану **легкими юртами** та кибитками **номадів**. Поруч із цими таборами існували **селища** залежних ремісників та землеробів, що виробляли таку необхідну своїм сюзеренам продукцію. Вкрай були зацікавлені у такій "виробничій периферії" й власне **скіфи**. Адже не випадково Геродот зараховує їх до тих народів, що "нехтують такою ремісницькою **працею**, і найбільше шанують тих, хто займається військовою справою" (Геродот, II. — 167).

До речі, є археологічні свідчення про просування іраномовних кочових **скіфів** на територію Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

режою у VI ст. до н.е. Зокрема, В.А.Іллінська пов'язує з ними величні курганні некрополі Посулля (Ильинская, 1968). На думку Б.А.Рибакова (Рыбаков, 1979. — С.152-166), одним з таких іраномовних племен були й Геродотові гелони. Якщо приєднатися до такої точки зору, то припущення про Більське городище як своєрідний політико-економічний центр, що об'єднував у своїх межах номадів та тубільне землеробсько-ремісничє населення, може бути співставлене з гіпотезою про ідентифікацію Більського городища з містом Гелоном (Мурзін, Ролле, 1996. — С.181-182).

Хоча існують й інші можливості пояснення феномену появи Більського міського центру-фортеці. Представники місцевих племен також брали участь у походах скіфів до Закавказзя та Малої Азії. Саме вихідці із середовища лісостепоного населення й були тими іраномовними гелонами, які повернулися у Приазов'я й північно-причорноморські степи, а згодом опинилися в Поворсклі. Ватажки загонів, відзначені в боях дружинники за час походів перейняли не тільки матеріальну культуру кочових скіфів, а й мову, деякі звичаї та вірування, познайомилися на Сході з різними типами державних утворень, культурою ряду народів. То й не дивно, що ці представники військової ієрархії, іноетнічні члени їх дружин взяли зверхність над місцевим населенням й почали формувати власні князівства-держави. Таким об'єднанням й стало досить строкате етнічно угруповання населення Поворскля, можливо, й частини басейну Псла, Хоролу та Сули. Центр цього утворення почав складатися в найпридатнішому у мікрорегіоні місці — на території сучасного Більського городища. Основною загрозою для такого утворення були знову ті ж степові кочівники, проти яких направлялися вагомі зусилля місцевої спільноти щодо укріплення порубіжжя — створення низки городищ з потужними валами й ровами, групування навколо них незахищених фортечними мурами поселень, складне оборонне будівниц-

тво в столиці, яке вимагало залучення величезних мас вільних будівельників-общинників (Супруненко, 1998. — С.45-46). У такому випадку деякі відмінності в матеріальній культурі населення окремих частин Більського городища, неоднорідність поховального обряду, знівельована з часом, може пояснюватися саме етнічною строкацією насельників окремих кутків стародавньої столиці. Напевне, на якихось етапах історії цього величезного для свого часу поселення міського типу в його межах проживав певний контингент кочового населення, своєрідних перебіжчиків зі Степу, який вносив елементи суто скіфської культури у місцеве середовище.

Проте всі ці гіпотези та здогадки потребують ще здійснення великої дослідницької роботи. Тому вкрай необхідно прискорити створення на базі Більського городища та його округи історико-культурного заповідника, який збереже унікальні пам'ятки Більська не тільки для сучасників, а й для наступних поколінь науковців. Перші кроки в цьому напрямку вже здійснені: розроблена наукова концепція та проект території археологічної й ландшафтної заповідної зони "Більське городище" (Наукова концепція..., 1996). На черзі наступні кроки наукового вивчення, пам'яткоохоронні заходи, співпраця дослідників...

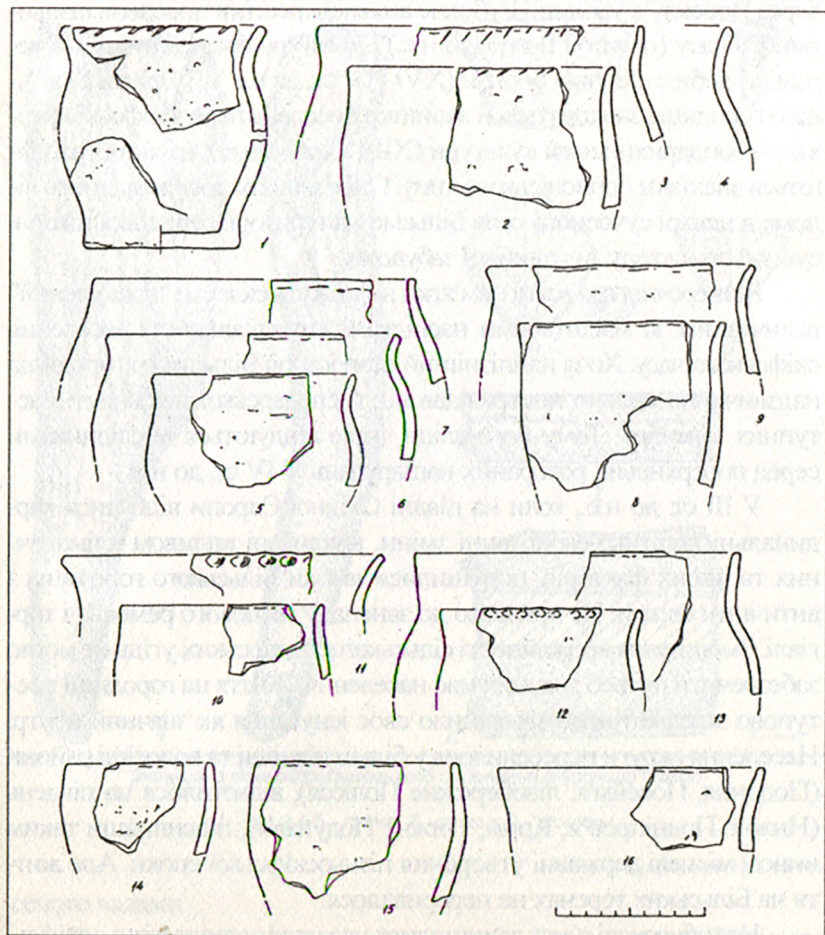

“ДО” І “ПІСЛЯ” ГЕЛОНУ

Безперечно, що величезна територія Більського городища здавна привертала увагу людини. Найдавніші свідчення перебування тут первісної людності сягають глибин палеоліту. Але окремі, виявлені на Західному укріпленні, палеолітичні крем'яні вироби потрапляли на городище внаслідок збирання населенням скіфського часу у вигляді сировини для домашніх промислів. Знахідки ж кісток пізньоплейстоценової фауни свідчать про заселеність цього кутка Поворскля на зорі становлення людства. Кістки мамонта, північного оленя, зубра не раз виявляли у відкладеннях заплави Ворскли поблизу Котельви, Млинків. Трапляються вони й у розмивах одного із струмків на схилі Барвінкової гори, поряд зі Східним укріпленням, де слід очікувати виявлення палеолітичного місцезнаходження.

Рештки стоянок неолітичного населення відкриті на дюнах біля підосви корінного берега Ворскли, на якому здійснюються вали Великого укріплення, неподалік від села Млинки. Тут проводилися й невеликі розкопки пізньонеолітичного поселення. Чимало в окрузі Більського городища слідів стійбищ та поселень населення доби бронзи. Так, край Більського озера й неподалік від сучасного мосту

Фрагменти кераміки пізньозарубинецького часу з поселення в урочищі Озеро на території Великого укріплення Більського городища.

За Супрунєнком О.Б., Терпиловським Р.В., 1997 р.

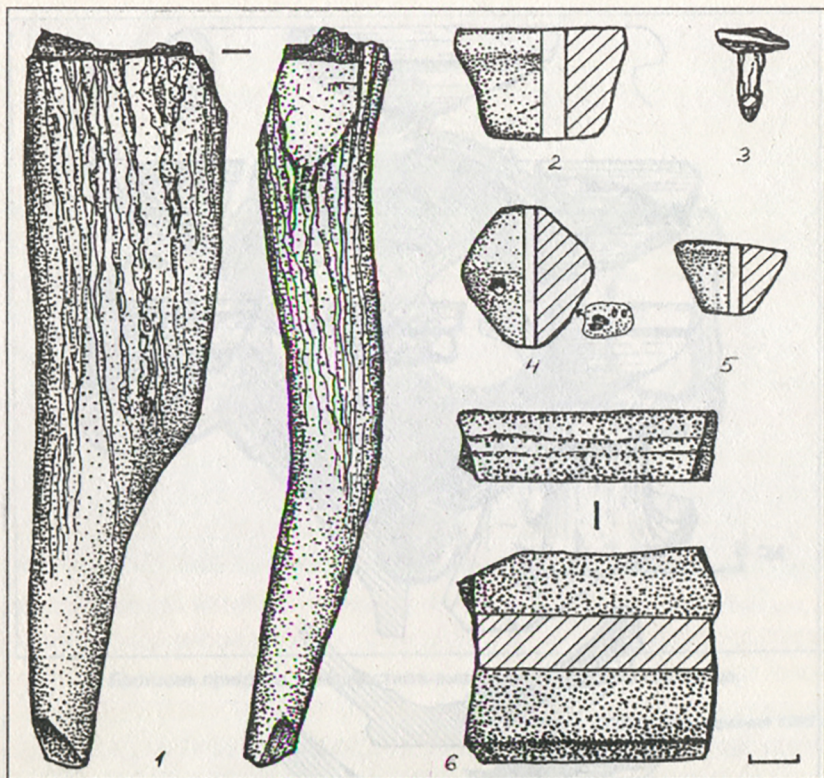
через Ворсклу в урочищі Рубіжне виявлені рештки поселень пізньоямного часу (початок II тис. до н.е.) і культури багатопружкової кераміки доби середньої бронзи (XVI-XV ст. до н.е.). В межах Більського городища знаходяться й залишки поселень передскіфської епохи — бондарихинської культури (XII-IX ст. до н.е.), на яких трапляються знахідки чорноліського типу. Одне з таких поселень добре відоме в центрі сучасного села Більськ, на території середньої школи, сусіднього скверу та садибної забудови.

Безперечно, що всі ці пам'ятки не можуть скласти "конкуренції" величезним за масштабами наслідкам життєдіяльності населення скіфського часу. Хоча найпізніший етап історії Більського городища надзвичайно сильно постраждав від господарської діяльності наступних поколінь. Тому його сліди лише вгадуються дослідниками серед поверхневих розораних нашарувань V-IV ст. до н.е.

У III ст. до н.е., коли на півдні Східної Європи відбулися кардинальні політико-економічні зміни, викликані впливом кліматичних та інших факторів, порушилися зв'язки Більського городища з античним світом. Це призвело до занепаду місцевого ремесла і торгівлі. Зменшення врожайності сільськогосподарських угідь не могло забезпечити потреб значних мас населення. Життя на городищі поступово згасало і воно завершило своє існування як значний центр. Населення округи переселилося у більш північні та вологіші райони (Подоння, Посейм'я, лівобережне Полісся), відкотилося на південь (Нижнє Подніпров'я, Крим, Нижнє Подунав'я), підсиливши таким чином місцеві державні утворення пізньоскіфської епохи. Але життя на Більських теренах не переривалося.

На узбережжі річок залишилися невеликі селища пізньоскіфського населення, відзначені за слідами в межах сучасної Котельви, Деревок, Млинків. Рештки грандіозних фортифікаційних споруд привертала увагу наступних населявачів величезного периметру, обне-

Знахідки з пізньозарубинецького поселення в урочищі Озеро.

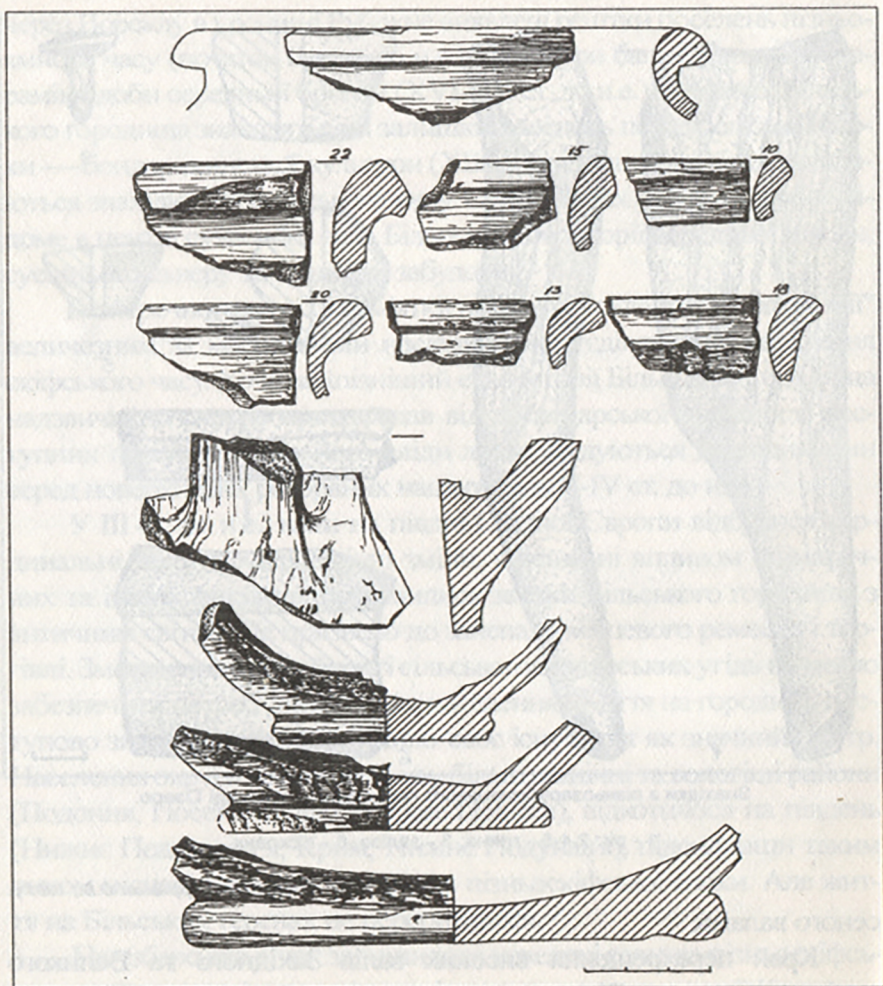
1 - ріг; 2,4-5 - глина; 3 - залізо; 6 - пісковики.

Розкопки Супруненко О.Б., 1997 р.

сеного валами.

Край перехрещення високих валів Західного та Великого укріплень, поряд з Більським озером, у другій половині II ст. н.е. виникло селище пізньозарубинецького населення — представників однієї з культурних груп часу складання слов'янства, відомої як

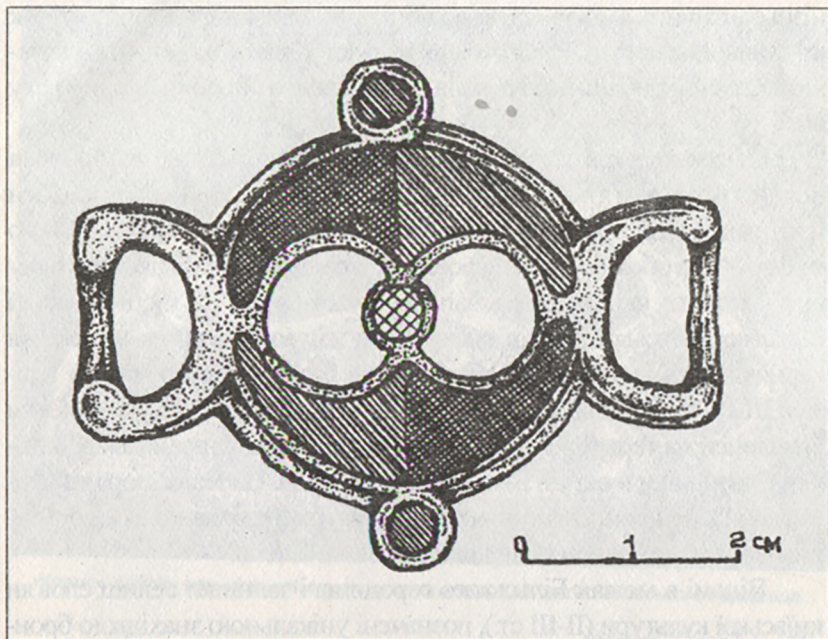

Уламки кружального посуду черняхівської культури з території селища в урочищі Марченки.

Розвідки Степановича С.П., 1994 р.

Бронзова прикраса з виїмчастими емаллями з Більського городища.

Фонди ЦОДПА, надходження 1995 р.

пам'ятки типу Картамишевого 2 — Тернівки 2. Поселення землеробів і мисливців, захищене від вітрів та нападу ворогів валами, розташовувалося над береговою смугою озера, неподалік від води. Охоронними розкопками співробітників полтавського Центру археології 1997 р. тут досліджені залишки слабко заглибленого в ґрунт наземного житла та невелика господарська яма. Серед знахідок в житлово-господарському комплексі — рештки каркасної печі, вимостка навколожитлового простору фрагментами ліпного з шерехатою й лискованою поверхнею посуду, фрагменти світлоглиняних

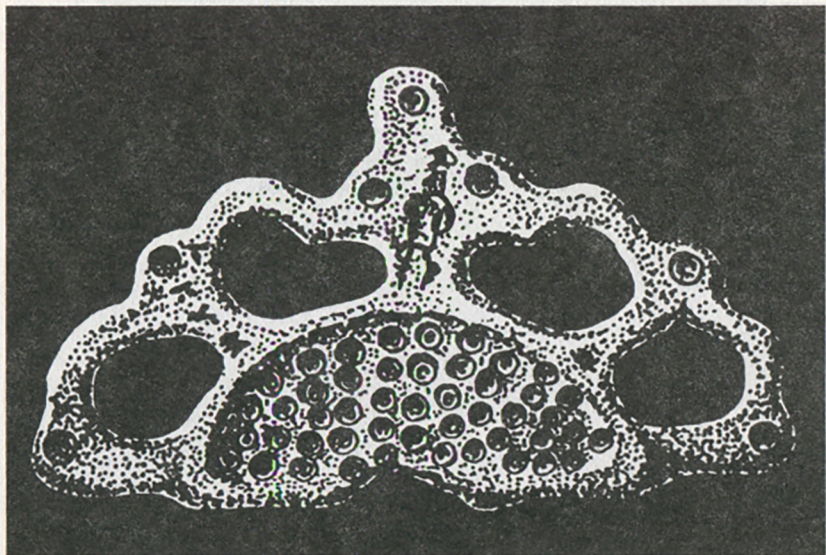
пізньоантичних амфор, дископодібні пряслиця, виготовлені зі стінок кружального посуду, їх заготовки, уламки залізної шпильки і гліатівки, керамічні рибальські грузила, знаряддя для обробки шкіри з рогу лося.

Це селище, що існувало до початку III ст. н.е., не залишилося поодиноким пам'яткою наступної заселеності. У IV ст. навпроти його решток, на правому березі Більського струмка, нижче за його течією — на обох берегах в урочищі Перещепине, з південного боку від Західного укріплення в заплаві Сухої Груні, на місці сучасної Більської сільської ради в центрі села існували селища населення черняхівської культури — величезного різноетнічного масиву племен III-IV ст., об'єднаних у складі Готської держави. Такі поселення виявлені й на території Східного укріплення, поблизу Лазьків, Батьків, Саранчівки в окрузі Більського городища. Напевне, поряд з курганами Перещепинського некрополя (група II) знаходився й ґрунтовий могильник одного з черняхівських поселень.

Відомі в межах Більського городища і залишки селищ слов'ян київської культури (II-III ст.), позначені унікальною знахідкою бронзової прикраси з виїмчастими емаллями — деталлю застібки ланцюжка ритуального рогу (Левченко, 1996. — С.162-163). Рештки селища знаходяться в урочищі Сад, на південно-східній околиці відомого поселення скіфського часу Царина Могила.

Як і на загальновідомому Пастирському городищі в Дніпровському Правобережжі, укріплення Більського комплексу не могли не привернути до себе уваги слов'ян-антів. Тому на території Східного укріплення у VII ст. виникає поселення представників цих племен — носіїв пеньківської культури. 1979 р. Б.А.Шрамком тут досліджено кілька об'єктів, де трапилися датуючі матеріали, котрі відіграють роль хронологічних індикаторів. До останніх належить гончарна й ліпна кераміка, вироби з чорного металу, а також уламки

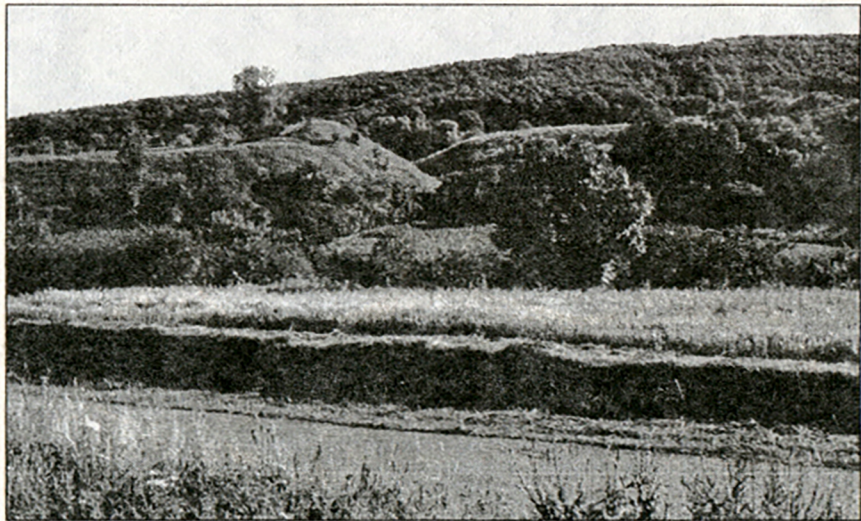

Уламок фібули пеньківської культури з написом зі Східного Більського городища.

Розкопки Шрамка Б.А., 1979 р.

бронзової пальчастої фібули — верхній щиток з вінцем зі зрощених пташиних голівок, на якому збереглися рештки чи не найдавнішого серед слов'янських старожитностей напису, виконаного літерами грецького алфавіту (Шрамко, 1980. — С.74-78). З околиць Більського городища також походить ще одна антропо-зооморфна фібула (Городцов, 1911), можливо, також пов'язана зі згаданим поселенням. Дослідники припускають, що це поселення було не звичайним селом, а своєрідною заставою чи сигнальним постом, котрий контролював долину Ворскли поблизу переправи (Приймак, 1996. — С.167). Цікаво, що район округи Більського комплексу належить до місць скупчення болгаро-оногурських старожитностей, які спів-

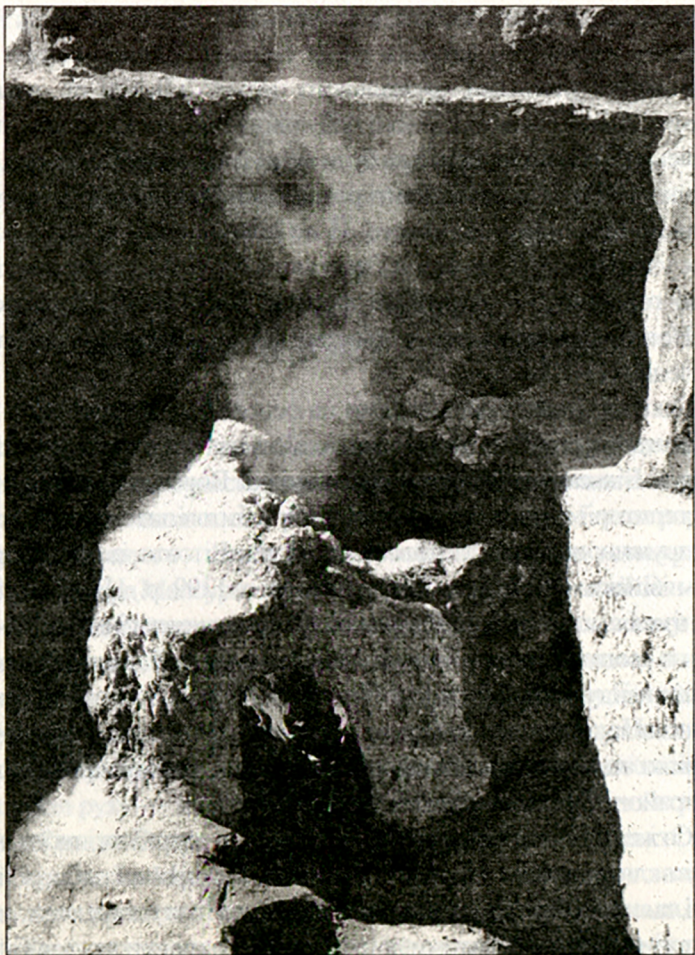
Велике Глинське городище VIII-XIV ст. та його посад.
Вигляд з півночі.

Розвідки Супруненка О.Б., 1997 р.

існують в часі з пам'ятками пенківської культури. Це може пояснюватися входженням слов'ян-антів у середині VII ст. до Велико-Болгарської держави хана Кубрата, похованням якого більшість фахівців небезпідставно вважають Малоперещепинський скарб, виявлений під Полтавою 1912 р. (Вернер, 1988. — С.54-56).

Знайдені на Більському городищі й старожитності салтівської культури VIII-X ст., поодинокі знахідки характерних речей печенігів. Поряд з комплексом, з півночі й півдня, в сучасних селах Куземин та Глинське, до стародавніх укріплень скіфської доби майже впритул примикали два значні городища роменської культури, що досягли свого розквіту у IX - на початку XI ст. Вони оточені залишками

Піч у житлі роменської культури кінця X - початку XI ст., виявлена на Малому Глинському городищі.

Розкопки Супруненко О.Б., 1997 р.

досить багатолюдних посадів, могильників у кілька сот насипів. На Східному укріпленні існують сліди селища давньоруського часу, представлені уламками кружального посуду XII-XIII ст., наконечниками стріл, підковоподібною фібулою та шпорою. Давньоруські поселення в околицях Більська були непоодинокими (Кулатова, Супруненко, 1995), їх сліди відкриті розвідками неподалік від Куземина, Млинків, Котельви, Глинського. Й не дивно, адже на місці роменських укріплень у Куземині й Глинську в XI-XIII ст. вирости киево-руські городища — порубіжні фортеці Ворсклинської оборонної лінії Новгород-Сіверського князівства, які продовжували існувати як поселення й у XIV ст.

Полтавськими краєзнавцями на основі поодиноких топонімічних даних (курган Вітова могила) здійснюються спроби локалізації в окрузі Більського городища (межіріччя Ворскли і Мерло) та на його території одного з етапів грандіозної битви литовсько-українських дружин великого литовського князя Вітовта із золотоординським військом темника Тімур-Кутлуя в 1399 р. Ця гіпотетична локалізація може бути підтверджена лише археологічними даними, яких на сьогодні ще не виявлено. З повним правом дослідники спроможні визначити за місце цієї епохальної події і пониззя Ворскли, і район заглавних ділянок Середнього Поворскля між Більськом, Лихачівкою та Котельвою, і аналогічні за умовами терени в Охтирському районі Сумської області.

Отже, різночасові пам'ятки Більського археологічного комплексу включають не тільки старожитності скіфської доби, а й численні залишки сивої давнини попередніх та наступних епох, які також повинні стати об'єктами дослідження й охорони для майбутнього заповідника.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА ПРИРОДИ

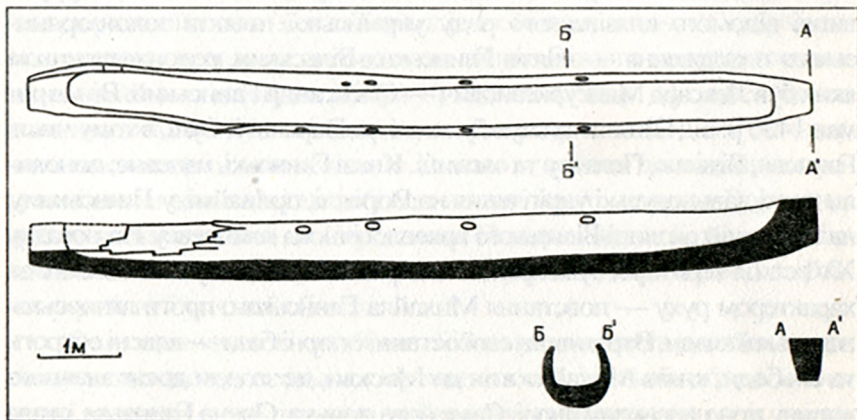
Не лише археологічні старожитності мають безпосереднє відношення до Більська. Сучасна назва села й городища походить від прізвища відомого князівського роду української шляхти золотоординського походження — князів Глинських-Більських, родоначальником яких був Лексард Мансурканович — Олександр Глинський. Він отримав 1430 р. від Віговта за службу землі по Ворсклі й Сулі, в тому числі Глинськ, Більськ, Полтаву та околиці. Князі Глинські, напевне, поновили деякі давньоруські укріплення на Ворсклі, принаймі, у Глинському, на південній околиці Більського археологічного комплексу. На початку XVI ст. ця територія була ареною завершального етапу визвольного за характером руху — повстання Михайла Глинського проти литовсько-польської влади. Втрапивши свої останні опорні бази — власні остроги та слободи, князь Михайло втік до Москви, де згодом досяг значного впливу при царському дворі. Саме його донька, Олена Глинська, стала матір'ю найжорстокішого правителя Московського царства Івана IV Грозного, а за його малолітства — провела успішну грошову реформу, наслідком якої було введення рахункової одиниці "рубля", рівного 100 копійкам, що й досі уособлює грошовий ринок Росії.

Срібна монета - акче кримського хана Менглі-Гірея I (1467-1515), карбована у 1472/1473 рр., з урочища Скоробірі.

Розвідки Золотницького Б.І., 1995 р.

Човен-одnodеревка кін.XVII - поч.XVIII ст., виявлений поблизу Котельви у Ворсклі навпроти Більського городища.

Випадкова знахідка 1956 р. Експонується у Полтавському краєзнавчому музеї.

За Шаповаловим Г.О., 1991 р.

Але всі ці події проходили майже осторонь від стародавніх валів. За ними, часом і по них, проводили кордон Речі Посполитої та Московського царства. І лише татари проносилися тут, поспішаючи за ясирем у більш обжиті землі. Свідченням тому є знахідка на Скороборі срібної монетки кримського хана Менглі-Гірея — акче, карбованої в Старому Криму у 1472/1473 рр.

Наприкінці XVI ст. вали і кургани Більських околиць стали об'єктами промислового видобутку селітри, що містилася у значній кількості в чорноземних насипах. Саме з діяльністю польських магнатів-селітроварів і можна пов'язати заснування перших робочих слобід у межах сучасного села, появу польових станів-заводів, нищення валів Західного укріплення. Бартоломей Обалковський, інші власники цієї території, як і Ієремія Вишневецький, крім робітників, зганяли у прикордонний район і залежне від них населення переважно з Волині, Правобережжя, а часом і з Польщі. Так, на початку XVII ст. і виникло невелике село Більськ, що кутками розтягнулося по вибалку — долині Більського струмка й річечки Тарапуньки більш ніж на версту. Сліди цього першопоселення українського населення вряди-годи позначаються знахідками димленої кружальної кераміки, польськими й пруськими монетами догетьманської доби, турецькими та місцевими люльками для куріння тютюну, випадковим виявленням оковок лопат, сокир, молотків тощо. Найзначнішими пам'ятками цієї епохи в історії Більського городища є залишки майданів — курганів, зруйнованих селітроварниками, насамперед Скоробору, Розритої Могили.

Рідкісною знахідкою початку 1950-х рр. у Ворсклі, навпроти Більського городища, є дубовий човен-однодеревка, датований за радіовуглецевим аналізом кінцем XVII - початком XVIII ст. За опосередкованими даними, цей плавзасіб міг бути й понтоном для наладжування мосту через річку під час переправи регулярного війська

Микола Григорович Гончар — незмінний голова Більського КСП ім. Т.Шевченка, який впродовж ряду років допомагає всім археологам - дослідникам Більського городища. На Скороборі — улюбленому місці відпочинку.

Фото Супрунєнка О.Б., 1996 р.

за Північної війни. Сьогодні ця унікальна знахідка експонується у Полтавському краєзнавчому музеї.

У XVIII ст., з розгортанням діяльності Опішнянської селітрової компанії, об'єктами видобутку селітри стають вали Західного укріплення, які зберігають численні сліди селітродобування — вибирання й складування у буртах чорнозему. Зазначимо, що на Цариній Могилі майже до кінця XVIII ст. діяв селітровий завод.

Кілька історичних пам'яток XIX ст. також збереглися у межах сучасного села. Це до десятка хат, паровий млин та залишки дерев'яного вітряка початку XX ст.

Крім історичних пам'яток, на території комплексу розташовано

Більське озеро.

За озером — вали Великого та Західного укріплення Більського городища, пізньозарубинецьке поселення в урочищі Озеро.

Фото Супруненко О.Б., 1997 р.

чимало природніх об'єктів, де рослинний світ, елементи історичного ландшафту збереглися у недоторканому людиною вигляді. З них вирізняється, так званий, дуб Сковороди, нібито посаджений визначним філософом-любомудром у володіннях Гнедичів на валах неподалік Східного укріплення наприкінці XVIII ст. Цей майже двохсотрічний дуб-красень визначений як пам'ятка природи. На валах Великого укріплення Більського городища вирізняється кілька угруповань реліктової степової рослинності, аналогічні острівці степу існують й на валах Західного та Східного укріплень, Великому Скороборі, що вже визнаний як унікальна пам'ятка із залишками степової та зникаючої рослинності. Змішаний ліс Барвінкової гори, Більське

Схід сонця на Більському озері.

Фото Радченка М.О., 1997 р.

джерело, відоме ще з XVIII ст., є своєрідними візитними картками цього чудового куточка Поворскля на сучасному в'їзді до Більського городища.

Отже, збереження цієї комплексної пам'ятки археології, історії, природи та історичного ландшафту, яка є надбанням всієї України, — важливе і першочергове завдання сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. — К., 1991. — 411 с.

Байрак О.М. Флора та рослинність ботанічного заказника "Скоробір" // БГ. — Полтава, 1996. — С.399-401.

Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: 36. н. ст. — Полтава, 1996. — 408 с.

Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-127.

Боплан Г.Л. де. Опис України. — К., 1990. — 254 с.

Борис Андрійович Шрамко: Бібліографічний покажчик / Укл. Тітков О.В. — Полтава, 1995. — 64 с.

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. Розрита Могила. — Полтава, 1996. — 48 с.

Геродот: Історія в дев'яти книгах / Перекл., передмова та прим. Білецького А.О. — К., 1993. — 576 с.

Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідка в Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.93-95.

Гавриш П.Я. Розкопки на Західному Більському городищі // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.72-78.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.3. — С.93-161.

Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — 170 с.

Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского у. слободы Лихачевки // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып.2. — С.229-246.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К., 1968. — 188 с.

Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С.73-95.

Кигим С.І. Заповідна природа Більського городища та його найближчих околиць // БГ. — Полтава, 1996. — С.396-398.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 187 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 333 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Археологія. — К., 1995. — №2. — С.122-129.

Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // БГ. — Полтава, 1996. — С.121-137.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.57-65.

Кучера М.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — 216 с.

Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями // БГ. — Полтава, 1996. — С.162-163.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне рр.Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.158-198.

Ляскоронский В.Г. Змиевые валы в пределах Южной России, их отношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Тр. XIII АС. — Т.1. — М., 1907. — С.199-210.

Моруженко А.А., Янушевич З.В. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII — III вв. до н.э. в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья в III-I тыс. до н.э. — Днепропет-

ровск, 1984. — С.128-141.

Мурзін В.Ю. Про утворення Північнопричорноморської Скіфії // Археологія. — К., 1986. — Вип. 55. — С.1-10.

Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — 87 с.

Мурзін В.Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.50-56.

Мурзін В.Ю., Ролле Р. Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання) // БГ. — Полтава, 1996. — С.181-182.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — К., 1996. — №4. — С.141-149.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. — К., 1995. — №2. — С.63-72.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.79-86.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — К., 1997. — 21 с.

Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу": Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Укл. Золотницький Б.І., Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Шрамко Б.А. — Полтава, 1996. — 60 с.

Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982. — 239 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н.э. // САИ. — Вып. Д1-27. — М., 1966. — 117 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и в Побужье в IV-II вв. до н.э. // САИ. — Вып. Д1-27. — М., 1970. — 210 с.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., 1994. — 399 с.

Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Т.1. — С.1-60.

Приймак В.В. Окремі аспекти історії Північного Сходу Дніпровського

Лісостепового Лівобережжя: I тис. до н.е. - поч. II тис. н.е. // БГ. — Полтава, 1996. — С.164-171.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М., 1979. — 247 с.

Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополю "Б" // БГ. — Полтава, 1996. — С.81-120.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998. — 158 с.

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — 53 с.

Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. III. — 604 с.

Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА. — М., Л., 1960. — №53. — 166 с.

Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — М., 1966. — №135. — 159 с.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — 697 с.

Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С.92-102.

Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С.82-112.

Шрамко Б.А. Крепость скифского времени у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С.94-132.

Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема // СА. — М., 1975. — №1. — С.65-85.

Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — К., 1980. — Вип.35. — С.74-79.

Шрамко Б.А. Ф.Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С.218-230.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.

Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994. — С.102-126.

Шрамко Б.А. О достоверности сведений Геродота о гелогах // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.4. — С.71-79.

Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // БГ. — Полтава, 1996. — С.67-87.

Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // БГ. — Полтава, 1996. — С.29-54.

Шрамко И.Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла. — Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — 21 с.

Шрамко И.Б. Некоторые итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч.3. — С.66-71.

Вернер Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубратхан на България. — София, 1988. — 56 с., 31 табл.

Rolle R., Murzin V.J., Šramko B.A. Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine frühe Stadtartige Anlage im Skythischen Landesinnern // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — Mainz, 1996. — B.18/1991. — S.57-84.

Šramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren Wechselbeziehungen Während der frühen Eisenzeit // Archaeologische Mitteilungen aus Iran: Herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Teheran. — Berlin, 1992. — B.25. — S.47-65.

Šramko B.A. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früh-Eisenzeit // Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa / 25-29. September, 1970. Smolenice. — Bratislava, 1974. — S.469-485.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АС — Археологический съезд
БГ — Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи, Полтава
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
ОАК — Отчеты Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПУАК — Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва

КНИГОЗБІРНЯ

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ

Полтавської бл

№ 3357

ЗМІСТ

В контексті плину світової історії	3
Основні етапи досліджень	10
Міський центр раннього залізного віку	20
Територія городища	28
Торгівля, ремесла, промисли	34
Некрополі Більського городища	55
Історична доля Більська	70
“До” і “після” Гелону	78
Пам’ятки історії та природи	89
Література	95
Список скорочень	100

Науково-популярне видання

Мурзін Вячеслав Юрійович
Ролле Рената
Супруненко Олександр Борисович

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Серія "Пам'ятки археології Полтавщини"
Випуск 3.

Полтава: ВЦ "Археологія"
Центру збереження та дослідження пам'яток археології
управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, 1998

Худ. редактор Золотницька Т.М.
Комп'ютерний набір Мошинець Л.М.
Коректор Курочка Т.Ф.
Комп'ютерна верстка Тітков О.В.

На четвертій сторінці обкладинки: Ручка культової ложечки. Західне укріплення Більського городища. VII-VI ст. до н.е. Кістка. Знахідка Д.Я.Телегіна, 1982. Фото Супруненка О.Б., 1982.

Підгот. до друку 21.12.1998 р. Формат 70х108/32. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум.-друку арк. 4,6. Ум.-форб.зіск. 4,1. Обл.-вид. арк. 4,25. Тираж 1000 прим. Вид. № 52. Зам. № 228/1998.
Друкерiem ТОВ "Кривець", с.Горбанаївка Полтавського р-ну.

РЕЗЮМЕ

I тысячелетие до н.э. оставило одну из самых ярких страниц в истории Евразии. Киммерийцы, скифы, сарматы, саки, массагеты и другие многочисленные народы эпохи раннего железного века, названий которых не сохранилось до наших дней, создали на огромной территории Евразийских степей единую по культурным признакам, своеобразную "скифо-сибирскую" цивилизацию, носители которой явились творцами могучих политических образований.

Центр одного из таких образований находился на территории современной Полтавщины — это один из самых удивительных феноменов древности, грандиозное Бельское городище скифской эпохи.

Оно расположено на высоком правом берегу в среднем течении р.Ворскла, на территории и в окрестностях старинного украинского казацкого села Бельск на севере Полтавской области. Общая площадь городища превышает 4000 гектаров, а длина его валов, высота которых и в настоящее время местами достигает 8-9 метров, составляет более 36 километров. Рядом с городищем расположен один из самых крупных курганных могильников скифской эпохи, насчитывающий сотни насыпей.

Памятники Бельского археологического комплекса, представляющие огромный интерес для реконструкции евразийской истории I тысячелетия до н.э., привлекали пристальное внимание не одного поколения исследователей. Среди выдающихся ученых, причастных к изучению Бельского городища, — А.А.Бобринский, В.А.Город-

цов, Б.Н.Граков и другие. Значительный вклад в изучение Бельского комплекса, решение вопросов, связанных с его отождествлением с городом Гелоном, упоминаемом в древнегреческих источниках, осуществили В.М.Щербаковский, Б.А.Рыбаков, Б.А.Шрамко. В 1980-х — середине 1990-х годов увидели свет монографические работы и сборники научных трудов, посвященные Бельскому археологическому феномену.

Однако, неразрешенных в изучении грандиозного комплекса вопросов, все же осталось немало. Поэтому в последние годы исследованиями Бельского городища и связанных с ним курганных некрополей, была занята большая группа ученых из различных научных центров. Здесь работали археологи Харькова и Полтавы, Киева и Гамбурга. В результате раскопаны новые участки Западного и Восточного укреплений городища, исследованы многие курганы, начали изучаться памятники предшествующих возникновению Бельского городища эпох (неолита-бронзы, предскифского времени), культурные наслоения на территории памятника I тысячелетия н.е., древнерусской эпохи, периода позднего украинского средневековья.

Рассказать об этих работах, своих предшественниках и самом Бельском городище, и хотели авторы книги.

Мурзін В., Родле Р., Супруненко О.
БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Помічені помилки

Сторінка	Абзац	Рядок	Надруковано	Слід читати
2	2-й зверху	6-й	скифської доби	скифської доби
30	2-й зверху	5-й	грандіозної пам'ятки і	грандіозної пам'ятки.
31	підпис	1-й	викладений з камінням та	викладений камінням та
	до рис.		керамікою	керамікою
45	підпис	2-й	(зальник № 35 Західного	(зальник № 35 Західного
	до рис.		укріплення)	укріплення)
69	2-й зверху	1-й	описаних поховань	описаних поховань
99	3-й знизу	2-й	Eine frühe Stadtartige	Eine frühe Stadtartige
99	3-й знизу	3-й	Beiträge	Beiträge
99	2-й знизу	2-й	Während der frühen	Während der frühen
99	2-й знизу	3-й	Archäologischen	Archäologischen
99	1-й знизу	1-й	Zur Frage über	Zur Frage über
99	1-й знизу	2-й	Früheisenzeit // ... der	Früheisenzeit // ... der
			jüngerer...	jüngerer
103	3-й зверху	2-й	окрестностях	окрестностях
104	1-й зверху	6-й	начных	научных

Полтава: «Археологія», 1999. — 104 с.: іл.

